

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- **POSTACADEMICA VI
SAMENVATTINGEN P.A.-COLLEGES 1974-1975**
- **VERSLAG EN REDEVOERINGEN P.A.-CONFERENTIE 1975**
- **DRS. G. GROENHUIS, TWEE MAANDEN AMERIKA**
- **AANTEKENINGEN**
- **MEDEDELINGEN**
- **BOEKRESPREKINGEN**
- **ADVERTENTIES**

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

16e JAARGANG - NOVEMBER - 11 - 1975

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

K. VAN DIJK, *voorzitter*, Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-33570.
F. NIJHUIS, *vice-voorzitter*, Lindenlaan 12, Bergen (N.H.), tel. 02208-3821.
MEJ. DRS. E.J. KARREMAN, *1e secretaresse*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-763074
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie Kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.
A.J. PLAS, *P.A.-commissie*, Vooronder 44, Groningen, tel. 050-488326
DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
P.G. RUYSS, *Mavocommissie*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
DR. F.G.G. GOVERS, *Pedagogische commissie*, Elzenstr. 12, Uden (N.Br.), 04132-64117
DRS. H. ULRICH, Karel Doormanlaan 15, Oegstgeest, tel. 071-150214
M.J. VAN VELZEN, *Onderwijscommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 04445-5941.
A.L. VERHOOG, Drakestein 8, Leiderdorp, tel. 071-91003.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o. f 45,-

b. docenten mavo f 30,-

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o. f 25,-

Aspirantleden: f 25,-

Echtparen: f 50,-

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-5047.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DR. P.C. EMMER, Haarlem.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 40,- per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **Administratie V.G.N. mevr. N. Top-Andringa, Obrechtstraat 44, 's-Gravenhage, tel. 070-465973.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

INHOUD "POSTACADEMIALE VI"

		blz.
<i>OUDHEID</i>		
dr G.J.D. Aalders H.Wzn,	Griekse democratie	652
<i>MIDDELEEUWEN</i>		
dr H.P.H. Jansen,	Zeeroof en kaapvaart in de Middeleeuwen	655
<i>NIEUWE EN NIEUWSTE GESCHIEDENIS</i>		
dr J.R. Bruijn,	Nieuw licht op de V.O.C.	658
dr J.A. de Jonge,	Sociale aspecten van de industrialisatie in Nederland, 1820-1970	660
<i>NIEUWSTE GESCHIEDENIS</i>		
dr F.G. van der Poll,	Nieuwe literatuur over het fascisme	662
dr A.L. Constandse,	Socialisme en fascisme in Spanje	665
dr A.L. Constandse,	Petroleum in het Midden Oosten	668
dr J.W. Schulte Nordholt,	De Amerikaanse constitutie en het presidentschap	671
dr J.M. Pluvier,	Amerikaans kolonialisme in Zuid-Oost Azië	676
<i>MISCELLANEA</i>		
dr J.H. van Stuijvenberg,	De these van Weber: enkele kanttekeningen	678
dr Joan Hemels,	Op krantenleggers is het hard zitten	680
<i>REDEVOERINGEN EN VERSLAG P.A.-CONFERENTIE 1975</i>		
drs G. Groenhuis	Twee maanden Amerika	719
<i>AANTEKENINGEN</i>		
		721
<i>MEDEDELINGEN</i>		
		728
<i>BOEKBESPREKINGEN</i>		
		730
<i>ADVERTENTIES</i>		
		738

OUDHEID

Prof. dr G.J.D. Aalders H.Wzn
GRIEKSE DEMOCRATIE

Ook in de Griekse wereld werd democratie niet altijd in dezelfde zin gebruikt. Het is het veiligst uit te gaan van de etymologie en het oudste gebruik van deze term: democratie betekent dan in de Griekse polis, die de gemeenschap van de burgers is, dat het volk zichzelf regeert; "dat allen beslissen over alle aangelegenheden is democratisch" (Aristoteles). In wezen maakt niet de mate van de invloed van het gehele volk op het staatsbestuur uit of een staat een democratie is, maar de wil of de bedoeling de zelfregering van het volk te verwezenlijken. Dat is voor het eerst aanwijsbaar het geval met de staatsregeling van Clisthenes in Athene (508 v.C.).

In de staatsregeling van Clisthenes neemt het volk zelf in de ecclesia direkt alle beleidsbeslissingen, vormt door de vernuftige wijze waarop de raad der 500, die alle beslissingen van de volksvergadering voorbereidt, tot stand komt via de nieuwe 10 phylen, en door de beperking van de zittingsduur tot ten hoogste tweemaal een jaar, dit advieslichaam een vrij nauwkeurige afspiegeling van de burgerij en worden de meeste Atheners wel een keer in hun leven via hun lidmaatschap van de raad intensief bij het staatsbestuur betrokken.

Dit bestel is de prijs waarvoor Clisthenes in de strijd tussen de rivaliserende Atheense adelsfacties na de verdrijving van de tyran Hippias de steun van het volk wist te krijgen. De term "democratie" was toen nog niet bekend, men sprak van "isonomia", een vager en ruimer begrip, in de geest van "republiek" of "liberaal".

Fundamentele beginselen der Atheense democratie zijn vrijheid en gelijkheid. Vrijheid van tyrannis en onderdrukking, maar ook vrijheid om te leven naar eigen verkiezing. Gelijkheid is gelijkheid van politieke rechten en de mogelijkheid om actief aan het staatsbestuur deel te nemen (vgl. het rouleren van het lidmaatschap van de raad der 500 en de aanwijzing van functionarissen door het lot). Dit impliceert een voortdurend wisselen tussen regeren en geregeerd worden, gaat uit van de opvatting dat alle burgers in principe bekwaam zijn om politieke beslissingen te nemen en staatsfuncties te bekleden en veronderstelt, dat de democratie de gehele burgerij omvat en daarmee beschikt over de gecumuleerde bekwaamheid van alle burgers.

Voor Griekse verhoudingen was de Atheense democratie opmerkelijk stabiel: tussen 508 en 322 v. Chr. is zij slechts twee maal voor korte tijd op zij geschoven. Toch was er ook in Athene veel kritiek op deze staatsregeling. Ten dele vloeit deze voort uit traditionele en emotionele motieven en uit persoonlijk belang of groepsbelang. Deze kritiek richt zich veelal met name tegen excessen of zelfs karikaturen der democratie; vergelijk de kritiek in onze overwegend anti-democratische letterkundige overlevering op de diaeten, de dagvergoedingen voor het bekleden van staatsfuncties, die in feite een consequentie waren van het democratisch principe: daardoor kon ook de kleine man op ruimere schaal aan het staatsbestuur deelnemen.

De kritiek op de gedachte dat elke burger in beginsel over voldoende politiek inzicht en bestuursbekwaamheid beschikte is daarentegen van fundamentele aard. Op dit punt richt zich ook de kritiek der Socratici. In hun kring verwerpt men de democratische gelijkheidsgedachte, de arithmetische gelijkheid en bepleit men gelijkheid naar verdienste, geometrische gelijkheid.

Hier raakt men een punt, dat ook voor de moderne democratie van essentieel belang is (democratie en elitevorming). Er zijn echter diepgaande verschillen tussen de antieke en de moderne democratie. De antieke (Griekse, d.w.z. met name de Atheense) democratie is een directe democratie: de burgers beslissen, in de relatief kleine stadstaat, zelf in de volksvergadering en niet via vertegenwoordigers. Het burgerrecht is een zaak van afstamming, de staat bestaat uit de burgers, en niet alle bewoners van het gebied van de polis zijn burgers. Moderne staten daarentegen zijn in beginsel territoriale staten.

De Griekse democratie is slechts van betekenis geweest gedurende de 5e en 4e eeuw v. Chr. Zij heeft het moderne politieke denken in de tijd van de Renaissance en in de 18e eeuw niet diepgaand beïnvloed en onze democratische instellingen zijn niet gevormd naar het model der oude Atheense democratie. De betekenis der Griekse democratie ligt in de eerste plaats daarin dat zij de achtergrond vormt van een stuk cultuurwereld, dat nog altijd een essentieel deel uitmaakt van ons geestelijk erfdeel uit het verleden. Maar in het verschijnsel der Griekse democratie komen we ook in aanraking met de fundamentele problemen der democratie, zoals met name elitevorming en politieke apathie. Meer dan eens is in recente tijd gewezen op de wijze waarop in het oude Athene er naar gestreefd werd zoveel mogelijk burgers actief bij de regering te betrekken (Thiel, Finley). Zo kan ook bestudering van dit onderwerp uit de geschiedenis leiden tot beter verstaan van de eigen tijd en situaties.

Griekse democratie--Enige literatuur

Voor de geschiedenis der Atheense democratie zij verwezen naar de handboeken voor Griekse geschiedenis, waarvan het meest recente is Ed. Will, *Le monde grec et l'Orient* (I, Parijs 1972). Het grote handboek voor de staatsinstellingen is nog altijd G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, München 1920-1926. Verder zij onder meer gewezen op G. Glotz, *La cité grecque*, nouv. éd., Parijs 1953; C. Hignett, *A History of the Athenian constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1952; V. Ehrenberg, *The Greek State*,² London 1969; Ernst Meyer, *Einführung in die Antike Staatskunde*, Darmstadt 1968 (beknopte inleiding); Cl. Mossé, *Les institutions politiques grecques à l'époque classique* (beknopte inleiding met vele teksten in vertaling), Parijs 1967.

Gewezen zij ook op: A.E. Zimmern, *The Greek Commonwealth*,⁵ Oxford-Londen 1931; A.H.M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1957; J.H. Thiel, *De voorzitter van de Atheense volksvergadering*, Meded. K.N.A.K.v.Wet., afd. Lett., N.R. 28,8, Amsterdam 1965; Cl. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Parijs 1962; W. den Boer, Griekse "Antiquiteiten", *Lampas* 5, 1972, p. 194 vv. (bespreking van een aantal moderne studies op dit gebied); M.I. Finley, *Democracy Ancient and Modern*, Londen 1973.

Voor Clisthenes zie men P. Lévêque-P. Vidal Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Parijs 1964; Chr. Meier, Clisthène et le problème politique de la polis grecque, *Revue internationale des droits de l'Antiquité* III, 20, 1973, p. 115-159. Voor de "ideologie" der Atheense democratie D. Loenen, *Vrijheid en gelijkheid in Athene*, Amsterdam 1930; G.J.D. Aalders H.Wzn., De democratische ideologie en de tegenkrachten, *Lampas* 6, 1973, p. 2vv.

Voor het omstreden begrip isonomia zie men M. Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford 1969, waar men de oudere literatuur vermeld vindt; aanvullingen daarop bij

Aalders, *Lampas* 6(1973), p. 14 n.4, waaraan men nog kan toevoegen H.W. Pleket, Isonomia and Cleisthenes: A Note, *Talanta* 4 (1972), p. 63. Voor het ontstaan van het begrip demokratia zij ook gewezen op V. Ehrenberg, Origins of Democracy, *Historia* 1(1950), p. 515 vv.; Chr. Meier, *Drei Bemerkungen zur Vor- und Frühgeschichte des Begriffs Demokratie*, in: *Discordia concors. Festgabe E. Bonjour*, Basel Stuttgart 1968, p. 10 vv.; dez., *Entstehung des Begriffs "Demokratie". Vier Prolegomena zu einer historischen Theorie*, Frankfurt/M. 1970; G.J.D. Aalders H. Wzn., *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*, Amsterdam 1968, p. 7 vv.

MIDDELEEUWEN

prof. dr H.P.H. Jansen

ZEEROOF EN KAAPVAART IN DE MIDDELEEUWEN

Zeeroof is zo oud als de handel of misschien nog ouder. Bij de beoefenaars van de oude geschiedenis heeft het verschijnsel veel aandacht getrokken, de romantische aspecten zijn vooral naar voren gehaald in de beschrijving van boekaniers en hun soortgenoten uit de 17e en 18e eeuw, maar ook tijdens de middeleeuwen moet het belang van zeeroof en kaapvaart niet worden onderschat. Hier zal voornamelijk aandacht geschonken worden aan de sociaal-economische aspecten.

Aanvankelijk kleefde er geen sociaal stigma aan de zeerover, hetgeen blijkt uit de afleiding van de woorden piraat (van het Griekse *peiratês* = iemand die waagt) en corsair (van het latijnse *cursor* = snelle loop). Datzelfde kan men zien aan de diverse typen van zeeroovers die ik tijdens de middeleeuwen meen te kunnen onderscheiden:

I Zolang er nog geen geregelde handel over de hoge zee bestaat, kunnen zeeroovers zich niet tevreden stellen met in een moeilijk toegankelijke haven te wachten op voorbijzeilende buit. Deze toestand heerste tot ongeveer 1000. Zeeroovers konden zich toen wel te water verplaatsen, maar moesten het land binnen trekken om buit te behalen. Dit was dan ook de tijd van de Vikingen. De uitgeplunderde monniken klaagden wel over hun woestheid en wreedheid, maar uit hun eigen literatuur (runeninscripties, skaldenliederen en zelfs nog uit de IJslandse *saga's*) blijkt grote bewondering voor hun daden. Toch hebben de Vikingen ook de handel bevorderd hetgeen gebleken is bij opgravingen van nederzettingen als Haithab, Birka en Skiringssal, waar bovendien het aandeel van buitenlanders als de Friezen niet gering was. Positieve gevolgen kunnen hun plundertochten gehad hebben (evenals die van Slaven, Hongaren en Saracenen), doordat zij edel metaal, dat werkeloos in kerken en kloosters lag opgeslagen, weer in omloop brachten en de bevolking dwongen weg te trekken, waardoor zij elders uitvindingen als de keerploeg leerden kennen.

II De eerste beroepskooplui na het jaar 1000 waren volgens Pirenne avontuurlijke lieden, die niet in de toenmalige maatschappij pasten. Tegenwoordig zoekt men de herleving van de handel meer bij agenten van grote abdijen, plaatselijke opkopers en het personeel van de machtigen der aarde, maar kooplieden van het type Godric van Finchal, waarover Pirenne schreef, zijn er natuurlijk ook geweest. Deze hebben meermalen vergeten hun aankopen te betalen als zij er de kans voor zagen. In kronieken worden vaak gevallen van zeeroof vermeld, zonder dat we weten of ze bedreven werden door professionele piraten dan wel door handelaars. Een voorbeeld is Guynemer van Boulogne, die 8 jaar piraterij had bedreven in de Middellandse Zee, maar zich in 1097 aansloot bij de eerste kruistocht.

III In de Middellandse Zee werd zeeroof al gauw een middel van politieke strijd tussen de steden onderling of tegen Grieken en Mohammedanen. Deze werd niet altijd van overheidswege bedreven, maar ook door burgers voor eigen risico. Daarvoor richtten ze vaak een vennootschap op, waarvan de bepalingen door notarissen werden geregistreerd. Dergelijke contracten werden ook wel opgesteld in vrede-tijd en zij grondvestten dan eigenlijk kapitalistische ondernemingen om zeeroof te bedrijven.

IV Bepaalde kusten, die geen echte goede havenplaatsen hadden en geen noemenswaardig achterland, trokken in de late middeleeuwen piraten aan, b.v. de Kroatische kust, de Provence en Corsica, Bretagne, Z.W. Engeland en Friesland. De bevolking dreef piraterij als nevenbedrijf. Voorwaarde was wel, dat ze in de buurt van scheepsvaartroutes lagen en dat het landsheerlijk gezag niet sterk was.

V Er waren ook verschillende adellijke roofridders ter zee. De bekendste is wel Eustache le Moine uit Boulogne, die omstreeks 1200 leefde en over wie een hele ridderroman is geschreven. Zij konden later vaak carrière maken in de vorstelijke marine, zo zijn alle admiraals van keizer Frederik II als piraat begonnen.

VI Ook in het noorden werd kaapvaart een normaal middel in de oorlog. Daar werden aan schippers kaperbrieven uitgegeven, die hun toestonden gedurende een vastgestelde tijd schepen van de vijanden en van hen alleen te beroven en de buit voor eigen rekening te verkopen. Deze kaperbrieven hadden zich ontwikkeld uit z.g. lettres de représailles of lettres de marque waardoor aan individuele burgers werd toegestaan een schuldvordering te innen door op goederen van stad- of landgenoten van de schuldenaren een merkteken (= marque) te plaatsen en die daardoor in beslag te nemen. Deze lettres de marque golden slechts voor een bepaalde tijdsduur en tot een bepaald bedrag. Het gebruik was enorm schadelijk voor de handel, maar is pas in de 17de eeuw verdwenen. De kaapvaart die er, juridisch gezien, slechts een uitbreiding van was, heeft het zelfs tot 1856 volgehouden. Bij de kaapvaart kwamen bovendien veel misbruiken voor: neutralen werden ook aangevallen, men gebruikte verlopen kaperbrieven e.d., zodat het verschil met de zeerovers, die ieder schip probeerden te beroven, vaak niet groot was. Na 1500 echter kan men wel degelijk verschil maken tussen kapers en zeerovers.

Het is moeilijk de economische schade, die kaapvaart en zeeroof veroorzaakten, te schatten. Omstreeks 1500 waren in Venetië 25 à 30% van de scheepsverliezen het gevolg van piraterij. Daarnaast kwamen er andere kosten, met name die van de convooiering en soms werd de vaart door een officieel verbod geheel gestaakt. Hanzevergaderingen gingen daartoe vaak over. De kaapvaart gaf verder aanleiding tot uiterst langdurige processen voor een prijzenhof of een hof van de Admiraliteit. Waarschijnlijk hebben de rechtsgeleerden zo nog het meest van de kaapvaart geprofiteerd. Positieve gevolgen heeft de piraterij weinig gehad, althans in de late middeleeuwen. Havens, die de piraten toelieten, beleefden soms een tijdelijke bloei. Maar de zeerovers ontdekten geen nieuwe wegen, hoogstens brachten zij wat verbeteringen aan in scheepsbouw en navigatie, want snelheid was natuurlijk van belang.

Dat de historische werkelijkheid niet altijd in één van de zes genoemde categorieën te vangen is, valt te demonstreren met twee concrete voorbeelden uit de Nederlanden. Omstreeks 1400 traden in de Friese wateren de zogenaamde Vitaliebroeders op, die hier te lande ook Likebroeders werden genoemd. Tot 1395 stonden zij in dienst van de Mecklenburger hertog en de steden Rostock en Wismar in hun strijd tegen Denemarken. Eigenlijke kapers waren het niet, ze bezaten waarschijnlijk geen kaperbrieven, ze mochten beschouwd worden als huurtroepen, die als enige soldij de behaalde buit mochten behouden. Maar nadat in 1395 te Lindholm vrede was gesloten, stonden zij zonder emplooi. Een deel van hen heeft zich toen aangeboden aan diverse Friese hoofdelingen, voor wie ze als "ruters ter zee" gingen optreden. Ze hadden de illusie dat ze zo onder de bescherming van de oorlogswetten zouden staan, maar als de vredesocgen van de Hanzes

hen gevangen namen, werden ze wel degelijk zonder pardon of rantsoen ter dood gebracht. Er zijn vrij veel gegevens over hen bewaard gebleven dank zij de maatregelen door het Hanzeverbond tegen hen genomen. Ze maakten niet alleen buit, die ze in Emden verkochten, maar eisten ook losgeld voor gevangen genomen schippers en kooplieden; ook verkochten ze een veroverd schip wel aan de eigenaars terug. Onder de leiders waren leden van de lage Mecklenburger adel, maar verder ook allerlei soort mensen: een harpenaar, een meester in de vrije kunsten, een schoenmaker. Waarschijnlijk presten zij de inheemse bevolking om de schepen te laten varen en traden zij op als mariniers.

In 1450 kregen Jan van Schengen en zijn compagnons een remissiebrief voor hun misdaden, die ze als zeerovers in de voorgaande jaren hadden bedreven. Deze Jan van Schengen was een Zeeuwse edelman en was waarschijnlijk een cliënt van de heer van Borselen, die later admiraal van Bourgondië zou worden. In zijn jonge jaren was hij o.a. aanvoerder van een garnizoen soldaten in Vlissingen. Maar in 1438 kwam zijn grote uur, toen hij samen met een aantal Hollanders de Pruisische zoutvloot kaapte tijdens de beginfase van de oorlog van Holland met de Welfische steden. Tot 1441 heeft hij vervolgens op verschillende plaatsen gekeapt, tot bij Gibraltar toe. Na afloop van de oorlog moet hij een soort aanstelling van hertog Philips van Bourgondië gehad hebben, hoewel hij door een monnik van het klooster Ter Duinen als "ridder en piraat" werd betiteld. In deze jaren voerde hij ook een eindeloos proces voor een Engels gerechtshof over een schip dat de Engelsen hem ontnomen hadden. In 1445 of 1446 was hij het gechicaneer moe en zei de Engelse koning openlijk vete aan en beloofde alle Engelse schepen in het vervolg aan te tasten. Juridisch was dat zijn recht als edelman, maar bij zijn exploitatie maakte hij inbreuk op de rechten van "'s graven stroom" reden waarvoor hertog Philips hem in 1446 uit zijn landen verbande. Dit vonnis werd in 1450 niet gedaan en vervolgens leefde Jan van Schengen als een geacht Zeeuws edelman die herhaaldelijk zitting had in de vierschaar. Deze twee concrete gevallen betroffen dus niet professionele piraten, maar mensen, die in de ongeordende toestand van die dagen zonder veel scrupules tot zeeroof konden overgaan. Er blijkt echter ook uit, dat dit slechts kon, als de staat zwak was, zoals in de Friese landen. Jan van Schengen moest spoedig bakzeil halen voor de macht van Bourgondië. Na het jaar 1500 werd dan ook zeeroof in West-Europa minder oirbaar; de echte zeerovers moesten zich terugtrekken, naar verder afgelegen streken als de Spanish Main, Barbarije en Kroatië. Kaapvaart daarentegen bleef geaccepteerd, getuige de Duinkerkers. Voor de praktijk van de school is het misschien nuttig er op te wijzen, dat middeleeuwse kooplui niet altijd zulke toonbeelden van burgerlijke deugd waren en dat kopen en kapen toen niet alleen fonetisch dicht bij elkaar lagen.

Literatuur.

M. Mollat, Guerre de course et piraterie à la fin du moyen-âge. Aspects économiques et sociaux. Position et Problèmes, in: *Hansische Geschichtsblätter* XC (1972) 1-14.

Ch. de la Roncière, *Histoire de la marine française*, 2 dln. Parijs, 1900.

L. de Mas Latrie, *Le droit de marque ou le droit de représailles au moyen âge*. Parijs 1875.

C.L. Kingsford. The school of English Seamen, in dez. *Prejudice and Promise in 15th century England*, 1925

D.K. Bjork, Piracy in the Baltic, in: *Speculum*, 1943.

G. Jones, *A history of the Vikings*. Oxford University Paperbacks, 1973.

NIEUWE EN NIEUWSTE GESCHIEDENIS

dr J.R. Bruijn
NIEUW LICHT OP DE V.O.C.

Een in 1969 aan de Leidse Universiteit opgezet research-project betreffende de scheepsverplaatsingen van de VOC in de 17de en 18de eeuw begint enige resultaten op te leveren. Het project van drs F.S. Gaastra, prof. dr I. Schöffner en dr J.R. Bruijn baseert zich op archiefmateriaal en sluit in opzet aan bij andere historisch-kwantitatieve onderzoekingen.

Tot deze resultaten behoort vooral gerekend te worden het inzicht, dat het bedrijf van de Compagnie in de 18de eeuw van een nog niet volledig onderkende omvang is geweest. In het geschiedverhaal viel steeds de nadruk op de periode van de ontdekkingsreizen, de oprichting van 1602 en de expansie in Zuid-Oost Azië. De betekenis van het eigenlijke handelsbedrijf bleef in de schaduw. De omvang van de scheepsverplaatsingen tussen de Republiek en Azië blijkt in de 18de eeuw aanzienlijk groter te zijn dan in de voorgaande eeuw (bijvoorbeeld bijna 3.000 tegen bijna 1800 heenreizen). Het aantal reizen is de belangrijkste graadmeter voor de handelsactiviteiten, maar ook de naar Azië uitgevoerde hoeveelheden edele metalen – bestemd voor de handel aldaar – kunnen daarvoor mede gelden. In de 18de eeuw was deze hoeveelheid ruim tweemaal hoger dan in de voorgaande.

De VOC had in de 18de eeuw ook een veel groter behoefte aan personeel voor de schepen en voor de vestigingen overzee. Twee maal zo veel mensen verlieten toen patria. Deze gestegen behoefte vloeide voort uit grotere sterfte aan boord van de schepen, uit toegenomen taken over zee, maar vooral ook uit veel hogere bevolkingsverliezen in Batavia. Amper een derde van hen kon repatriëren na afloop van het dienstverband. Dit personeel werd gerecrueteerd uit een bevolking, die sedert ca. 1650 niet meer groeide. Hoewel waarschijnlijk ongeveer de helft van buitenlandse afkomst was, moet dit gestage bevolkingsverlies van voor het overgrote deel jongens en mannen demografische gevolgen gehad hebben. In totaal vertrokken tussen 1602 en 1795 een miljoen mensen naar VOC-vestigingen.

De grotere handelsactiviteiten van de VOC in de 18de eeuw moeten temidden van een stagnerende handel en scheepvaart gemaakt hebben dat de betekenis van de Compagnie voor de Republiek in die eeuw van meer gewicht is geweest dan voordien het geval was.

Het verval van de VOC moet derhalve niet zozeer in een teruglopen van de handel – zelfs niet in het laatste kwart van de 18de eeuw – gezocht worden, als wel in een minder rendement ervan door buitenlandse concurrentie en in te groot geworden vermenging van handels- en bestuurstaken. De noodzakelijke splitsing kwam met de NHM en het departement van koloniën.

Literatuur

K. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* (The Hague - Copenhagen, 1958)

- M.A.P. Meilink-Roelofs, *Asian Trade and European Influence* (The Hague, 1962 and 1969²)
- M.A.P. Meilink-Roelofs, *Van geheim tot openbaar*. Inaugurele rede, Leiden, 1970.
- J.A. Faber a.o., Population Changes and Economic Developments in The Netherlands: A Historical Survey, in: *A.A.G. Bijdragen* 12 (1965), 47-113.
- S. Hart, Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een Historisch-demografisch onderzoek, in: *Mededelingen Ned. Ver. voor Zeegechiedenis* 17 (1968), 5-20.
- P. Sigmond, De weg naar de Oost, in: *Spiegel Historiae* 9 (1974), 358-367.
- W.F.J. Mörzer Bruyns en G. Schilder, Kaarten en stuurmansgereedschappen, in: *Spiegel Historiae* 9 (1974), 478-486.
- C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (London 1965, ook Pelican en Nederlandse edities).

Industrialisatie betekent overgang op fabriekmatige produktie. In de fabriek wordt de voortbrenging niet bewerkstelligd door handenarbeid (zoals in de manufactuur of in huisnijverheid) maar door machines die door de mens worden bediend en hem aard en tempo van zijn arbeidshandelingen dicteren. De drijfkracht van het productieproces levert dan niet langer de mens maar het stoomwerktuig.

Over de vraag wanneer Ned. is geïndustrialiseerd bestaat verschil van mening maar ik meen het op goede gronden te mogen houden op het laatste decennium van de vorige eeuw. Voordien verrezen er wel fabrieken maar toen pas waren deze zo uitgebreid en krachtig dat men mag gewagen van industrialisatie.

De bouw van fabrieken betekent inschakeling van een toenemend aantal machines. Aangezien deze de belangrijkste dragers van de technische vooruitgang vormen, houdt dit automatisch een voortdurende toeneming van de arbeidsproductiviteit in, anders gezegd, een vergroting van de produktie per ingeschakelde arbeidskracht. De machinale arbeid en de daarmee verbonden uitbreiding van de arbeidsdeling gaven het aanzien aan nieuwe beroepen en gespecialiseerde functies.

De stoommachine en de arbeidswerktuigen betekenden door hun grootte en indivisibiliteit een voortdurende stimulans tot uitbreiding van de fabrieken. Deze expansie van de bedrijfsgrootte leidde tot een intensivering van de administratie, niet met het oog op de bepaling van de winst maar omdat zonder een goede administratie het overzicht en daarmee het beheer van de onderneming niet langer uitvoerbaar was. De volgende staten geven een indruk van de hier aangeduide manpower - veranderingen.

Een globale indicatie van de voortschrijding van de mechanisatie in het bedrijfsleven geeft ons de loop van de kapitaalgoederenvoorraad (nationaal vermogen) Tot welke toeneming heeft de groei van de kapitaalgoederenvoorraad geleid? Onderzoek heeft ons geleerd dat een toeneming van de bevolking met 1% de produktie met ¾% doet groeien, en een toeneming met 1% van de kapitaalgoederenvoorraad ¼% stijging oplevert. Voor Ned. komt men dan voor de periode 1870 tot 1910 als volgt uit. In dit tijdvak van industrialisering nam de beroepsbevolking toe met 72%, de kapitaalgoederenvoorraad met 130%. Bij deze verhoudingen kan men de produktietoename berekenen op 80 tot 90%. Intussen blijkt echter uit gegevens van andere aard dat het nationale inkomen is toegenomen met 100-120%. Hoe het verschil te verklaren? De inkomens uit het buitenland zijn wel vermeerderd (de beleggingen werden met ca 30% vergroot) maar toch met veel minder dan 80/90%. Ook het inkomen uit NOI kreeg groter gewicht maar het bleef toch een relatief kleine post (in 1913 nog niet meer dan 10%); ook de ruilvoet veranderingen hebben misschien wat opgeleverd. Dat het inkomen veel sterker dan verwacht is toegenomen hangt samen met de voordelen ingevolge het 'leerproces'. En met meer arbeidsdiscipline. Dit stelt ons voor de vraag wie de arbeiders eigenlijk waren. Daarbij laten zich o.a. noemen

- de sociale afzijdigheid van de ambachtslieden
- integratie van de arbeiders in de ondernemer

Ten aanzien van onderwijs, vakonderwijs, inkomen en inkomensbesteding, welzijn, laten zich voorts een paar aspecten onderkennen van hun integratie in de samenleving. De opkomst van de moderne vakbeweging viel ten naaste bij in de ontplooiingsperiode van de industrie. Juist toen deed zich door de forse groei van het industriële bedrijfsleven de behoefte aan een krachtige weloverwogen belangenbehartiging voelen.

De relatief krachtige expansie van het grootbedrijf zou men kunnen opvatten als een toeneming van de geconcentreerde economische macht. De ontwikkeling van de NV, en dan i.h.b. de politiek van winsthouding ter vorming van krachtige interne reserves, kan men opvatten als een verdere stap in de richting van ongecontroleerde machtsvorming. Samenballing van macht vond ook reeds plaats door de centrale plaats die een betrekkelijk klein aantal bankiers e.d. in de grote zakenwereld innam door interlocking directorates en commissariaten.

De eerste 'Ned. multi-nationale ondernemingen' waren reeds tot stand gekomen.

Gedurende het interbellum onderging de industrie de invloed van de gevoerde economische politiek van aanpassing. Deze liep vanwege innerlijke tegenstrijdigheden uit op een relatieve stabilisatie van het loonpeil dat in vergelijking met het prijspeil van kapitaalgoederen relatief hoog bleef. Deze ontwikkeling liep uit op een vervanging van mankracht door de relatief goedkopere machines en deswege op een grootscheepse blijvende werkloosheid.

De industrialisatie-fase na de tweede wereldoorlog werd aanvankelijk gevoerd als onderdeel van een economische politiek die als voornaamste doelstellingen vergroting van de werkgelegenheid en handhaving van het evenwicht op de betalingsbalans kende. De blijvende structurele werkloosheid werd in deze periode goeddeels geabsorbeerd door investeringen in de breedte, een vergroting van het aantal arbeidsplaatsen. In de internationale concurrentie kon men zich handhaven door het relatief lage loon – en kostenpeil hier te lande. In een latere fase moest de concurrentiepositie worden versterkt door een vergroting van de kapitaalintensiteit van het produktieproces; de toeneming van de structurele werkloosheid die zich in de laatste jaren gaat aftekenen hangt daar ten dele mee samen.

Literatuur

P.W. Klein, *Depressie en beleid tijdens de jaren dertig*

P. Boomgaard, *Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland* (beide in *Lof der historie*, 1973)

J.A. de Jonge, *Verschuivingen in de economische structuur en in de maatschappelijke verhoudingen, 1850 tot heden* (in *Werknemers van morgen*, 1969)

Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw* (1973)

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

dr F.G. van der Poll

NIEUWE LITERATUUR OVER HET FASCISME

Ondanks veel literatuur is nog geen sluitende definitie te geven van fascisme; het makkelijkst is altijd nog te zeggen wat het *niet* is. Nieuwere beschouwingen gaan meer uit van de sociale wetenschappen. Er zijn drie groepen te onderscheiden:

1. genetische studies (ontstaansvoorwaarden van het fascisme)
2. fenomenologische studies (verschijningsvormen)
3. functionele studies (maatschappelijke rol van het fasc.)

De meeste literatuur tot dusver is fenomenologisch: historische beschrijving en inventarisering (Carsten, Schüdekopf, Nolte in zijn DTV-boekje). Genetische studies vragen naar een theorie van het fascisme, te verdelen in geestelijke en maatschappelijke voorwaarden voor het ontstaan van de beweging.

a. Geestelijke voorwaarden vormen een gevaarlijke materie: is Luther ver genoeg terug om te bewijzen dat de Duitse geschiedenis fout moest gaan? De stelling is onjuist, omdat die geschiedenis ook democratische, humanistische componenten bevat (Hayes, die lijnen trekt vanaf 1800, wijst met nadruk op het gevaar van finalisme; Shirer, Opkomst en ondergang van het Derde Rijk, is om die fout in de Duitse kritiek sterk aangevallen). Bewezen moet worden waarom fascisme of nazisme in bepaalde landen in 1919 mogelijk of dwingend was en niet elders, waar toch ook ondemocratische denkbeelden verkondigd werden. Men denke bijv. aan het sociaal-darwinisme, dat zeer populair was in Engeland en Amerika (Teddy Roosevelt, admiraal Mahan), maar daar geen blijvende politieke invloed uitoefende, terwijl in Duitsland het Alldeutsche Verband grote indruk maakte op de leidende politici en figuren als Hitler. Het Alldeutsche Verband publiceerde in 1912 het ontwerp voor een totalitaire, antisemitische staat, dat nauw aansloot bij de dromen over een Staatsstreich in conservatieve kringen in het parlement.

Een voorwaarde voor fascisme is een crisis-toestand in enigerlei vorm. Talcott Parsons (de mens lijdt aan anomie en kan niet meer functioneren in de veranderde maatschappij), Erich Fromm (angst voor vrijheid) en Wilhelm Reich (fascisme als resultaat van seksuele onderdrukking in de burgersamenleving) kunnen echter met hun sociaal-psychologische theorieën geen van allen verklaren waarom dergelijke storingen (die vroeger uiting vonden in godsdienstige bewegingen) in sommige landen tot fascisme leidden. Ze zijn te algemeen gesteld. Een zeer diepgravende studie van de crisis in de Westerse maatschappij maakte Ernst Nolte, wiens *Der Faschismus in seiner Epoche* een uitstekend beeld geeft van de Franse, Duitse en Italiaanse vormen. Zijn theorie is echter te abstract, te weinig sociologisch en te Duits-diepzinnig geformuleerd. Aanvechtbaar is ook zijn beperking tot Europa tussen 1919-1945, terwijl juist grotere neiging ontstaat om ook verschijnselen in de Derde Wereld na 1945 erbij te betrekken. Didactisch belangwekkend is Nolttes tegenstelling Marx (voortzetter van de liberale richting der persoonlijke vrijheid) contra Nietzsche (weg van nivellering en materialisme, terug naar de elitecultuur), en zijn these dat fascisme pas ontstaat als reactie op marxisme en gebruik maakt van de marxistische methoden.

b. Een echte sociale analyse treffen we aan bij Organsky (bundel S.J. Woolf, *The nature of fascism*). Hij gaat uit van het volgende schema:

1. primitieve eenwording
2. modernisering (industrialisatie)
3. distributie (onderverdeeld in welfare state en verspillende consumptiemaatschappij)

Fascisme hoort onder nr. 2 thuis, als een der methoden naast de geleidelijke liberale en de overhaaste stalinistische. Het is volgens Organsky de langzaamste, die nauwelijks moderniseert. Voorwaarden voor het optreden ervan zijn: (te) snelle economische groei, grote sociale mobilisatie (bijv. door een oorlog) en plotselinge politieke mobilisatie (algemeen kiesrecht). Het gunstigst is een toestand tussen agrarische en industriële fase in, een wankel evenwicht dat de traditionele oligarchieën pogen te behouden door compromissen en afremming van verdere mobilisatie. Bij voldoende ontwikkeld klassebewustzijn ontstaat terreur, die de eliten zich ten nutte maken.

De zwakte van Organsky's theorie is dat ze empirisch van het Italiaanse patroon is afgeleid. Nazi-Duitsland kan hij er niet mee verklaren. Het peronisme gaat beter, maar wijkt toch weer af, doordat Peron de arbeiders werkelijk mobiliseerde.

Meer houvast vinden we bij Barrington Moore, *Social Origins of dictatorship and democracy*. Zijn standaardwerk behandelt noch Italië noch Duitsland, maar gaat uit van de democratieën Engeland en Frankrijk, waarvan het model vervolgens getoetst wordt aan enige andere landen. Volgens Moore hangt alles af van de juiste openvolging van eenwording, industriële revolutie en democratisering, en het te rechter tijd uitschakelen van de landadel. Gaat een te sterk gebleven adel namelijk samenwerken met een nog te zwakke bourgeoisie (zoals in Duitsland, Japan en KMT-China), dan ontstaat een vorm van autocratie. In het mobilisatie-stadium na 1918 wordt dit dan fascisme, de plebeïsche variant van dictatuur.

Dit wordt nader uitgewerkt in een genetische studie over Duitsland van Manfred Clemenz, die de continuïteit van de ondemocratische ontwikkeling sinds Pruisen belicht. Zowel in 1848 als in 1919 vond de noodzakelijke sociale revolutie niet plaats, maar dat nazisme nu onvermijdelijk werd beweert Clemenz niet. Nog omstreeks 1930 was een burgerlijke of militaire dictatuur mogelijk, maar de crisis en het Duitse ongeloof in welke democratische oplossing ook gaven de extremisten hun kans. De aard van een contrarevolutie hangt af van de graad van economische ontwikkeling: in beginnende landen met zwak proletariaat loopt het uit op een conservatieve militaire dictatuur, die het fascisme onderwerpt (Spanje), bij hoger ontwikkelde industrie en georganiseerde groepen van links en rechts grijpt de middenstand naar terrorisme.

Functionele boeken zijn er niet zoveel: voor Italië is Roland Sarti van belang, voor Duitsland David Schoenbaum. Onlangs is er een rel uitgebroken in Italië over een boekje van Prof. Renzo de Felice, de grote Mussolini-kenner. De kwestie vertoont gelijkenis met de Fritz Fischer-affaire in Duitsland; het kernprobleem is de continuïteitsvraag. De Felice isoleert het fascisme in Italië van de soortgelijke bewegingen wegens het z.i. overwegend linkse karakter ervan, terwijl de traditie wil dat het rechts is, verbonden met Troon en Altaar. Verder wijst hij op het mobilisatie-karakter ervan, waardoor de kleine man bij de politiek is betrokken. Iets dergelijks wordt voor Duitsland betoogd door Schoenbaum en Rolf Dahrendorf, die het nazisme erkennen als doorbreker van de standenmaatschappij. Ondanks hun ondemocratische inslag werden fascisme en nazisme de wegbereiders voor de naoorlogse democratie. Een enkele schrijver meent zelfs dat het fascisme de basis gelegd heeft voor het Italiaanse economische wonder na 1945; Sarti houdt hierbij een slag om de arm.

Was het fascisme kapitalistisch? In beide gevallen werd de arbeidersmacht uitgeschakeld, maar ook de ondernemersvrijheid werd ingeperkt door staatscontrole. In het Derde Rijk geschiedde dit intensiever dan in Italië, waar Mussolini weinig greep had op het economisch proces. Positief te waarderen valt in beide landen de aandacht voor de secundaire arbeidsvoorwaarden.

Keuze uit de belangrijkste literatuur

- F.L. Carsten, *The rise of fascism*. Londen 1967
M. Clemenz, *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus* (Suhrkamp Verlag) 1972
Faschismus (Suhrkamp Verlag) 1972
H.W. von der Dunk, Het fascisme -- een tussenbalans. *Internat. Spectator* jan. 1975, 32-50
P.M. Hayes, *Fascism*. Londen 1973
W. Laqueur & G.L. Mosse, *International fascism 1920-1945*. New York 1966 (= *Journal of Contemp. History* 1966, afl. 1)
S.M. Lipset, *Political man. The social basis of politics*. New York 1960 (paperback-ed. 1963), 127-179
Barr. Moore, *Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world*. Amer. ed. 1966, Eng. ed. 1969
E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*. München 1963
E. Nolte, Die faschistischen Bewegungen. *DTV. Weltgesch. des 20. Jahrh.* Bd. 4 (1966)
R. Sarti, *Fascism and the industrial leadership in Italy 1919-1940. A study in the expansion of private power under fascism*. Berkeley 1971
D. Schoenbaum, *Hitler's social revolution. Class and status in Nazi Germany, 1933-1939*. Londen 1967.
O.E. Schüddekopf, *Revolutions of our time. Fascism*. Londen 1973
W. Wippermann, *Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion*. Darmstadt 1972.
S.J. Woolf ed., *European fascism*. New York 1969; idem, *The nature of fascism*. New York 1969
R. Grunberger, *A social history of the Third Reich*. Penguin-ed. 1974.
H.W. Koch, *Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und sein Einfluss auf das imperialistische Denken*. München 1973.

1. De sociale verhoudingen in Spanje hebben geleid tot een andere ontwikkeling dan in West-Europa: een zwakkere ontplooiing van het marxisme en een sterkere invloed van het anarcho-syndicalisme. In de negentiende eeuw heeft de bezittende burgerij verscheidene pogingen gedaan (1833-1839, 1854-1856, 1868-1874) om de feodale klassen — adel, clerus, landheren en daarmee verbonden militairen — van hun macht te beroven en een burgerlijke samenleving te stichten. Telkens te vergeefs: de mislukking van het "verlichte despotisme" in de achttiende eeuw, de grote zwakheid van de derde stand, de verproletarisering van de massa (op het land en in de steden) hebben niet twee klassen, maar drie "standen" in stand gehouden: de feodale, burgerlijke en proletarische. Telkens wanneer nu de opstand der massa's dreigde te leiden tot een niet-burgerlijke samenleving, liep de bourgeoisie over naar de feodale kasten, uit vrees voor een "anarchistische" revolutie. Dit gebeurde na 1874 (restauratie van de Bourbons) nog verscheidene keren, in 1923 door het instellen van de dictatuur van generaal Primo de Rivera. En als daarna in 1931 de tweede republiek wordt geproclameerd komt de reactie al terug in 1933. Het antwoord op de nieuwe poging van een Volksfront in 1936 om een radicaal-burgerlijke republiek te redden, wordt beantwoord met de staatsgreep van de generaals Sanjurjo, Mola en Franco. Met hen zegeviert het semi-feodalisme, ondersteund door de bourgeoisie.

2. De voedingsbodem voor het marxisme, vooral gericht op de klassenstrijd van stedelijke of industriële arbeiders tegen de bourgeoisie, is beperkt. De laatste burgerlijke ("Franse") revolutie dateert van 1868, met het verjagen van Isabel II. Na een overgangperiode, een kwasi-monarchie van Amadeo de Saboya en een federale of cantonale (eerste) republiek (in 1873) stort deze revolutie in 1874 ineen, omdat de burgerij niet in staat is, de situatie te beheersen. Enkele factoren werken daartoe mede: een diepe economische depressie, werkloosheid, boerenopstanden; en de aanval van de feodale carlisten (1872-1876) die weliswaar de nederlaag lijden, maar die evenmin als het proletariaat een consolidatie van een burgerlijke samenleving gedogen. In 1868 zijn in heel Spanje secties gevormd van de Eerste internationale (in 1864 in Londen gesticht) waarin zowel anarchisten als marxisten zijn vertegenwoordigd. In 1871 komt de schoonzoon van Marx, Paul Lafargue, die uit Frankrijk moet vluchten, naar Spanje. Hij bevestigt in Madrid de invloed van geestverwanten, zoals Pablo Iglesias, maar tegenover de anarchisten (aanhangers van Bakoenin) staat hij zwak. Na zijn vertrek in 1872 worden op het congres in Córdoba de marxisten uit de bestaande secties uitgesloten. In hetzelfde jaar wordt op het Congres der Internationale te Den Haag Bakoenin geroyeerd, waarna de anarchistische groepen de kern vormen van een aparte Internationale. Beide fracties van de Eerste internationale sterven af in 1877. Intussen heeft de Restauratie van 1874 in Spanje een eind gemaakt aan het legale bestaan van elke socialistische beweging. Pas in 1879 vormen de marxisten een clandestiene Socialistische Partij van de Arbeid, in 1881 tijdens een meer liberaal kabinet van Sagasta een Socialistische Partij. In 1888 wordt deze ondersteund door een "modern vakverbond", de UGT, die ook tijdens de dictatuur van Primo de Rivera (1923-1930) blijft bestaan.

Intussen heeft de Russische revolutie dan verwarring gezaaid in de socialistische geleerden. Van juni 1920 tot jan. 1921 is de partij (lid van de Tweede internationale van 1889 tot

1914) lid van de Derde Internationale van Moskou, maar komt daarvan snel terug. Dit is aanleiding voor de pro-Russische marxisten om zich af te scheiden en in april 1921 een Communistische Partij te vormen. Daarvan vervreemdt zich in 1933 een zogenaamd trotskistische fractie, die later de naam POUM (Marxistische Eenheids -Arbeiderspartij) zal dragen en in de burgeroorlog (1937) door de partijcommunisten wordt gelijkwideerd. Bij de verkiezingen voor de Tweede Republiek in 1931 wordt geen communist gekozen, pas één in 1933. Van de 291 linkse zetels behalen echter de socialisten er 116.

3. De kracht van de anarchisten, die als politiek instrument beschikken over de syndicalistische vakbonden, is groot door een aantal oorzaken. *a.* Ze zijn anti-godsdienstig in een land, waar de kerk autoritair en feodaal is. *b.* ze zijn anti-militaristen, en de krijgsoperaties in Cuba (1895-98) en in Afrika (Marokko) waren zeer gehaat, leidden o.a. in 1909 tot de "semana trágica" in Catalonië, met het fusilleren van de opvoedkundige Francisco Ferrer. *c.* ze zijn federalisten, wat in een land met vele minderheden (Basken, Catalanen, Galiciërs) populair is. *d.* ze propageren directe actie, verovering van de bedrijven en de gemeentebesturen, vertrouwen niet op het (inderdaad machteloze) parlement en verklaren de oorlog aan de centrale staat. *e.* hoewel de algemene werkstaking en dienstweigering voorop staan aanvaarden ze het geweld in de klassenstrijd.

In 1868 is het anarchisme in Spanje gepropageerd door de Italiaan Fanelli en de Spanjaard Anselmo Lorenzo. De invloed van Bakoenin is dan zeer groot, zijn aanhangers beheersen de meeste secties van de Internationale. De beginselen van de Commune van Parijs (1871) die de Franse centrale staat wilde vervangen door een federatie van communes, begunstigen het Spaanse anarchisme. In 1874 verbiedt een militaire junta, die de monarchie laat herstellen, alle socialistische groepen, tot 1881, waarna weer honderden anarcho-syndicalistische vakbonden en anarchistische groepen worden gevormd. In 1902 vormen ze de federatie Solidaridad Obrera, in 1911 de CNT (Nat. Confederatie van de Arbeid) die in 1923 bijna een miljoen leden heeft. Van 1923-1930, onder de dictator Primo de Rivera, heft de CNT zich schijnbaar op, behoudt clandestien haar structuur, en keert in 1930 in de openbaarheid terug. In 1927 was als federatie van de Iberische anarchisten de FAI gevormd. Deze organisaties nemen niet deel aan verkiezingen, ze zijn anti-parlementair, beschouwen de bedrijven als bases voor de klassenstrijd. Als in 1931 de koning vlucht en de Tweede (burgerlijke) Republiek wordt uitgeroepen beschouwen de anarcho-syndicalisten ook deze staat als een instrument van de burgerij, niet als werktuig van de arbeiders en boeren. Een reeks van conflicten met de Republiek breekt uit door de gevolgen van de internationale economische depressie.

4. De Tweede Republiek wordt dus geboren onder een ongelukkig gesternte. Ze is zeer progressief, anti-clericaal, vóór het breken van de macht van landheren en militairen, maar vervreemdt weldra van zich de middenklassen. Deze lijden evenzeer van de economische crisis, maar ze vrezden een sociale omwenteling, en helpen in november 1933 de reactie aan een grote stembusoverwinning. Twee jaar overheerst nu (1934 en 1935) de contrarevolutie. In 1933 is de fascistische Falange gevormd (door de zoon van de vroegere dictator, José Antonio Primo de Rivera) in 1934 verbonden met de nationaal-socialistische JONS, terwijl in 1933 een rechts-katholieke federatie wordt gesticht, de CEDA (van Gil Robles). In de periode 1923-1930 is ook de carlistische beweging herrezen, absolutistisch-clericaal-monarchistisch, onder de naam van Traditionalisten. (Bij de opstand der generaals in juli 1936 zijn deze organisaties — Falange-JONS, Traditionalisten, CEDA — de politieke

kernen van de oorlog tegen de Republiek. In april 1937 worden ze door Franco geconcentreerd in één partij, de Movimiento Falangista-Tradicionalista, welke Beweging ook in 1975 nog de enige erkende partij was.)

De in 1933 binnen de Republiek zegevierende politieke reactie leidt in oktober 1934 tot opstanden in Catalonië (dat zijn autonomie verliest) en in Asturias, waar een opstand van gewapende arbeiders met geweld wordt neergeslagen: Franco leidt de operaties. De verdeeldheid en de corruptie der rechterzijde voeren echter tot ontbinding van het parlement en nieuwe verkiezingen, die in februari 1936 glansrijk worden gewonnen door een links Volksfront: 90 zetels voor de socialisten, 80 voor de linkse republikeinen van Azaña, 13 voor de communisten. De anarcho-syndicalisten hebben officiëel niet aan de verkiezingen deelgenomen, maar wel in massa gestemd voor het Volksfront, o.a. om amnestie voor de politieke gevangenen (30.000!) te krijgen. De nieuwe linkse regering neemt zich voor, het programma van de republikeinen van 1931 uit te voeren. Dit streven heeft de militaire opstand tot gevolg van juli 1936 en de burgeroorlog.

5. Tijdens de burgeroorlog van 1936 tot 1939 willen de anarchisten en de POUM – sterk in Catalonië – een sociale revolutie doorzetten, door nationalisatie en collectivisatie van de bedrijven. Ze vormen een geduchte militie tegen Franco, ook in Madrid, en aanvaarden – tegen hun principes – een eenheidsfront met communisten, socialisten en burgerlijke democraten van Azaña. De anarchisten nemen met vier ministers deel aan de regering van Largo Caballero (1936-37) en brengen hun militie in het staatsleger in. Maar in mei 1937 worden ze in Catalonië met geweld uit het gewestelijke bestuur gestoten, daarna uit de regering, terwijl Caballero aftreedt. De POUM wordt ontbonden. De leiding berust nu bij rechtse socialisten (Negrin), republikeinen (Azaña) en steeds sterker wordende communisten, die door de hulp der Sowjet-Unie sleutelposten gaan bezetten. In Catalonië hebben soc. en comm. één partij gevormd, de PSUC, die lid wordt van de Derde Internationale. Aan het einde van de burgeroorlog ontstaat in Madrid nog een kloof tussen socialisten en communisten, waarna de volledige capitulatie spoedig volgt. Op 1 mei 1939 is de strijd ten einde en begint een bloedige vervolging van de socialisten, die niet hebben kunnen uitwijken.

In de illegaliteit komen geleidelijk alle stromingen met nieuwe generaties terug, o.a. in de comisiones obreras, de illegale vakbonden. De communisten hebben veel aanhang gewonnen door de nadruk te leggen op het streven naar herstel van een burgerlijk eenheidsfront van democraten van alle schakeringen. Maar in oktober 1975 zijn de machtsverhoudingen in de ondergrondse bewegingen nog aan niemand bekend.

1. Na de eerste wereldoorlog schenen de Britten het Midden-Oosten stevig in handen te hebben. Zij hadden Turkije, verbonden met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, in zware veldslagen overwonnen. De bevrijde Arabische volken stonden onder Britse protectie. Al voor deze oorlog had de Armeniër Gulbelkian alle olieconcessies verworven in het Turkse Rijk en een maatschappij opgericht, waarin hij 5% van de aandelen kreeg, terwijl van de rest 25% aan een Duitse en 75% aan een Britse combinatie toeviel, gevormd door de Shell en de Anglo-Persian (later Anglo-Iranian genoemd, in 1954 herdoopt in British Petroleum) waarin de Engelse regering de meerderheid der aandelen bezit. Na 1918 nu verloren de Duitsers hun aandeel, dat in 1920 (conferentie van San Remo) toeviel aan de Franse staatsmaatschappij Compagnie Française des Pétroles. Nu waren het echter de Amerikanen, die verbolgen waren over de Brits-Franse verovering van de oliebronnen. En in een reeks van conferenties wisten ze in de bedoelde maatschappij ook een kwart te veroveren van de aandelen. Na aftrek van de 5% voor Gulbelkian werd derhalve de verdeling aldus: Fransen, Amerikanen, Shell en en Anglo-Persian elk een kwart. Op deze basis werd (1926-28) de Iraq Petroleum Company opgericht met de bedoeling, deze te handhaven als moedermaatschappij voor alle concessies in het gewezen Turkse rijk.

2. Er was echter geen sprake van, dat de Britten zich in de hele Arabische wereld konden handhaven. In 1933 moesten zij in het schiereiland Arabië, dat door de overwinning van Ibn Saoed aan hun controle was ontsnapt, de hele olie-exploitatie overlaten aan een Amerikaanse combinatie van de Standard-groep. In 1934 moesten zij de helft van de oliewinning in hun protectoraat Koeweit uit handen geven aan de Amerikaanse Gulf Oil Company. (Van de Mellon-familie, terwijl de Standard-groep beheerst werd door de Rockefeller-familie.) In 1934 verwierven Amerikanen ook de volledige concessie op de Bahrein-eilanden, eveneens onder Britse protectie. In de Tweede Wereldoorlog ijverden de Amerikanen voor overeenkomsten met Engeland, opdat dit ook Perzië voor hen zou openstellen. In augustus 1944 en september 1945 werden (nooit geratificeerde, maar wel geldende) overeenkomsten gesloten over garanties voor een ongestoorde stroom van olie uit het Midden-Oosten naar het Westen. Het gevolg was dat twee ondernemingen van de Standardgroep en de Anglo-Iranian een akkoord sloten, opdat de Amerikaanse ondernemingen verzekerd waren van een deel der Perzische olie.

3. De ontwikkeling leidde ertoe, dat ook Perzië onder Amerikaanse controle zou vallen. In 1941 was het land bezet (in het noorden) door Sowjetroepen, en (in het zuiden) door Britse eenheden, terwijl de pro-Duitse Sjah was afgezet en werd vervangen door zijn zoon. Toen in 1946 de Russen zich terugtrokken, bedongen zij een aandeel in de exploitatie van de Perzische olie van het noorden. De regering en het parlement van Perzië weigerden echter later, deze concessie goed te keuren, vooral onder invloed van de Amerikanen. Dezen behoorden sinds december 1941 (hun intrede in de oorlog) tot de controleurs over Perzië, en in Teheran hadden ze zich verzekerd van de steun van het Hof, de landheren, de notabelen en de militairen, die een voornamelijk binnenlandse taak hadden. De Amerikaanse geheime dienst wakkerde het wantrouwen aan tegen Russen en Britten. Toen in 1951 de nationalist Mossadek premier was geworden werd de oliewinning genationaliseerd, en een uitspraak van het internationale Hof van Justitie (22 juli 1952) verklaarde dat zulks geen inbreuk was op het internationale recht: elk land had de bevoegdheid

buitenlandse maatschappijen, die op zijn grondgebied werkzaam zijn, en onderworpen aan nationale wetten, te nationaliseren. (Een vérreikende uitspraak!)

Mossadek stuitte echter op een verbond van de oliemaatschappijen, en op hun besluit om geen Perzische olie meer te kopen. Toen hij bovendien de macht van de Sjah wilde beperken, en deze enige tijd het land moest verlaten, greep de Amerikaanse geheime dienst (sinds 1947 CIA geheten) in ten gunste van het Hof en de heersende klassen. Het leger zette Mossadek af en riep de Sjah terug, sindsdien een trouwe bondgenoot van de Verenigde Staten. De nationalisatie werd echter niet ongedaan gemaakt. Wel werden bij de oliewinning weer buitenlandse ondernemingen als concessionarissen ingeschakeld. Wat de levering van olie aangaat werd de volgende verdeling overeengekomen: 40% aan de Anglo-Iranian, nu dus British Petroleum; 40% aan een Amerikaanse combinatie van vijf maatschappijen; 14% voor de Shell; 6% voor de Franse CFP. De opbouw van het nieuwe Perzische leger en van zijn macht in de Perzische Golf werd een vrijwel uitsluitend Amerikaanse aangelegenheid. In dit gebied lagen naar schatting 65% van de olievoorraden der wereld, en daarvan controleerden de Amerikanen nu 60%, met de Britse bondgenoten als belangrijkste partners. Engelse bases — zoals Bahrein en Oman — gingen over in Amerikaanse handen, nadat de Engelsen zich militair hadden teruggetrokken uit de gebieden "ten oosten van Suez". Zo werd ook het Britse eiland Diego García in de Indische Oceaan een exclusief Amerikaanse maritieme basis. Wat Oman aangaat, waar een vreemdelingenlegioen onder Engelse leiding een guerrilla van het nationale bevrijdingsleger bestreed, daar versterkten de Perzische troepen de positie van de bedreigde sultan en kregen ook de Verenigde Staten een basis. (1973).

4. In 1960 ontstond de OPEC, de organisatie van olie-producerende landen. Behalve staten als Venezuela, Ecuador, Nigeria, Indonesië, Algerije, Libië en Gabon behoorden daartoe tenslotte alle olielanden van het Midden-Oosten. Men voorzag uitputting van de oliebronnen binnen dertig jaar en wilde een zo groot mogelijke binnenlandse economische ontwikkeling (met irrigatie, industrialisatie, woningbouw enz.) betalen uit de olie-inkomsten. De enorme winsten van de oliemaatschappijen leidden tevens tot de wens, de prijs voor ruwe olie te verhogen, en deze zelf ter plaatse te raffineren. Spannend werd de situatie na de eerste devaluatie van de dollar met 10% in 1971, een waardedaling die in 1973 zelfs 30% zou bereiken. Aangezien de olieprijsen in dollars werden berekend ontstonden twee tendensen in de olieproducerende landen: nationalisatie van de oliewinning, en gestadige verhoging van de prijs.

Vooraf de Amerikanen waren verontrust over deze ontwikkeling, en in april 1973 gaf minister Kissinger de stoot tot een campagne voor het verenigen van de verbruikende landen (Noord-Amerika, West-Europa, Japan) om één lijn te trekken tegen de OPEC-staten. In militaire kringen werd herhaaldelijk gedreigd met bezetting van de landen van het Midden-Oosten, als die zouden doorgaan hun prijzen te verhogen. In oktober 1973 leidde een nieuwe oorlog tussen Israël (zwaar gesteund door Amerika) en Egypte en Syrië tot een tijdelijke Arabische boycot van Amerika en Nederland, die daarvan weinig nadeel ondervonden doordat de internationale maatschappijen de petroleum distribueerden. Bovendien betrokken de V.S. slechts 8% van hun olie uit het Midden-Oosten. Ze zouden echter in de toekomst een derde van hun behoeften moeten dekken uit bronnen van het Midden-Oosten, en hun olie-ondernemingen hadden daar enorme belangen te verdedigen.

Sinds 1970 beijverden de Amerikanen zich, de Russische invloed in het Midden-Oosten te breken en op te treden als vredestitchers. In 1975 had Kissinger daarmee in zoverre succes, dat hij een akkoord tot stand bracht tussen Egypte en Israël. Door wapenleveranties aan Perzië, Saoedi-Arabië (het rijkste olieland ter wereld) en Koeweit, door het zenden van Amerikaanse militaire instructeurs naar deze landen, en het winnen van de vorsten en heersende groepen voor het anti-communisme, versterkten de Ver. Staten hun macht in de Arabische wereld, al bleef Israël in het Midden-Oosten het voornaamste bastion van de Amerikanen. Wel bleef het probleem van de stijgende olieprijs, waarbij echter de multinationale maatschappijen veel baat vonden: zij berekenden de verhoogde kosten veelvuldig door. De OPEC-landen plachten hun miljarden grotendeels te beleggen in het Westen, zolang zij daarvoor in het binnenland nog geen voldoende bestemming hadden. De internationale economische depressie, al in 1971 begonnen, belemmerde enigszins de toeneming van het olieconsumptie. Al deze problemen waren echter meer van economische dan van politieke aard. In de loop van een halve eeuw hadden de Amerikanen de Britten in het Midden-Oosten verdrongen en vervangen.

Eigenlijk zijn er abstract gezien — tenminste in de politiek en misschien wel in het hele leven — maar twee wezenlijke houdingen, posities, die van vertrouwen en die van wantrouwen. De eerste is die van het geloof in de mens, in zijn goedheid of minstens zijn perfectibiliteit, het geloof dat het op deze aarde beter kan. Dat noemen we dan het idealisme, dat optimisme dat de mensheid omvat, wat zeg ik, omarmt (Seid umschlungen, Millionen), zó metaphysisch en zelfs eschatologisch geladen is het. Juist in onze tijd schijnen ook christenen zich er steeds meer in thuis te voelen. Maar in Amerika is het altijd al een bekende levensinstelling geweest, dat 'Social Gospel'. Sommigen hebben het de kern van heel het Amerikaanse streven genoemd.

De andere houding is die van het wantrouwen, van het besef van het menselijk tekort, van de menselijke dwaasheid, de erkenning dat de samenleving helemaal niet wordt geregeerd door dromen maar door passies, hebzucht, machtswellust, distinctie drift, jaloezie, enz. Het beste wat mogelijk zou zijn was een zeker evenwicht, een wederzijds in toom houden der menselijke strevingen door een vernuftig samenspel. Dat noemen we dan realisme, dat pessimisme dat van de mensheid niet te veel verwacht, dat in de binnenlandse verhoudingen liever vertrouwt op een scheiding der machten, in de buitenlandse op een 'balance of power'. Ook dat is een houding waar christenen bekend mee zijn, sinds eeuwen, in dit aardse tranendal.

Ja, dat is een wat brede aanzet voor een artikel over het Amerikaanse staatsbestel, nu in zo'n boeiende en tragische crisis. Maar waar ik heen wil is precies dit: de Amerikaanse grondwet, nu bijna twee eeuwen oud, is niet, zoals men al gauw denkt, gegrond op de eerste, idealistische houding, maar op de tweede, de realistische. Onze verklaring over wat er in Amerika gebeurt komt veelal voort uit het imago dat we van Amerika hebben, waar inderdaad de Amerikanen ons zelf mee hebben opgescheept: Amerika als het land van het vertrouwen, van de toekomst, van *the American dream*. En de werkelijkheid klopt dan zo weinig daarmee, laat altijd weer zo'n schrille dissonant horen in die harmonie. Maar de achttiende-eeuwse mannen die de grondwet maakten, de zgn. 'Founding Fathers', waren niet zulke dromers. Integendeel, zij kenden de geschiedenis, de geschiedenis van de West-Europese beschaving, waar Amerika laten we het niet vergeten, een loot en een exponent van is.

Zij waren realistisch genoeg om die geschiedenis te laten gelden (Idealisten hebben eigenlijk geen verleden). Een voorbeeld: één van de belangrijkste *Founding Fathers* al was hij in 1787 niet aanwezig in Philadelphia, was John Adams, de man die in 1779 de grondwet van zijn staat Massachusetts schreef, een realistisch stuk met een voorzichtig evenwicht tussen de werkelijkheden van de samenleving: aristocratie en democratie. Deze John Adams ging in 1780 naar Nederland om daar te proberen erkenning te vinden voor zijn om de vrijheid worstelende land, wat hem in 1782 lukte. Hij kwam hier dus in de tijd van verval, de late pruikentijd, en hij schrok ervan, hoe slecht in Nederland het politieke bestel geregeld was. Hij leerde ervan dat weliswaar het eenhoofdige bestuur (in ons land in de Stadhouder zo halfslachtig gerealiseerd) grote gevaren had, maar dat het grootste gevaar dat een bestuursvorm bedreigt dat der oligarchie is, de regering van de enkelen. Zo was het in Holland, een kleine elite van regenten deelde de lakens uit, verhandelde onderling

de lucratieve baantjes, hield elke verandering tegen, en noemde dat *nota bene* ook nog de 'ware vrijheid'.

Die les bracht John Adams er des te meer toe om een voorstander te worden van een staatsbestel waarin de aristocraten, de *élite*, op hun plaats werden gezet, in quarantaine werden gehouden zou men kunnen zeggen, in een apart lichaam, een eerste kamer, Senaat genoemd, in toom gehouden door enerzijds een volksvergadering, die op zou komen voor de belangen van de kleine man, anderzijds een uitvoerende macht geconcentreerd in één man, de president. John Adams was geen idealist, hij geloofde niet dat men ooit de *élite*, of die nu door geboorte of geld of hoe dan ook ontstond, zou kunnen afschaffen, ze zou toch vanzelf weer opkomen. Maar met dit systeem van wederzijds evenwicht meende hij een redelijke oplossing van het probleem te hebben gevonden (ik laat nu maar weg in hoeverre die Amerikaanse oplossing geïnspireerd werd door en toch ook afweek van de toen zo bewonderde Britse Constitutie en de ideeën van de Franse denker Montesquieu). Wat Adams dacht en schreef had veel invloed op de Conventie van 1787 die in Philadelphia de grondwet opstelde. Ook daar heerste veel pessimisme, veel inzicht in 's mensen boosheid. Ook daar was men bang voor een elite van rijken die de armen zouden uitzuigen, maar eveneens voor een blinde volksmacht, die de minderheden zou onderdrukken (Rousseau en zijn algemene volkswil waren niet populair in Amerika). En men meende dat een sterke president een goed ding zou zijn, een element van bescherming van de kleine mensen tegen de *élite*. Men sprak van een volkstriboon, naar Romeins voorbeeld. (we zijn in de tijd van het classicisme).

Maar zag men dan, zo rijst de vraag, niet de andere kant van de *médaille*, het gevaar dat die ene man, met teveel macht bekleed, zich zou opwerpen tot dictator, zelf de tyran zou worden? Welzeker, de wantrouwende denkers in Philadelphia lieten ook die mogelijkheid niet onbesproken, en zij beperkten ook de macht van die enkeling — zij bonden hem in al zijn beslissingen aan Senaat en Volksvergadering (de laatste kreeg de naam Huis van Afgevaardigden). En zij bedachten een procedure waarbij hij afgezet kon worden, als hij, ja nu aarzel ik, als hij wàt, slecht bestuurde? het vertrouwen verloor? zijn macht overschreed? Het artikel dat zij in de grondwet opnamen sprak tenslotte niet van 'maladministration' (slecht bestuur) al waren er die het voorstelden, maar enger alleen van met name genoemde misdrijven, verraad en omkoperij, en verder: andere 'high crimes and misdemeanour'. grote misdaden en wangedrag. Dat laatste woord bevatte de ambivalentie want wat valt er wèl en wat valt nièt onder wangedrag! Dat is nog vandaag omstreden.

Wat er dus in elk geval niet gebeurde, dat was een ontwikkeling zoals wij die in Europa sindsdien (ja, de Amerikaanse grondwet is de oudste nog van kracht zijnde in onze westerse wereld) hebben meegemaakt waarin de uitvoerende macht in die zin afhankelijk werd gemaakt van de wetgevende, dat zij in elk geval van afgekeurd bestuur kon worden heengezonden. In Amerika zit een president onwrikbaar voor vier jaar, zonder onze parlementaire verantwoordelijkheid, en alleen in uiterste geval kan hij worden afgezet. Dat lijken wij nu, pas voor de tweede keer in al die twee eeuwen, te beleven.

Is dat allemaal niet een beetje dwaas en omslachtig, dat Amerikaanse bestel? Dat is een vraag die natuurlijk de laatste tijd bij velen opkomt. Nu kan dat niet helemaal ontkend worden, er is, ook door de ontwikkeling sindsdien, een zekere ondoorzichtigheid ontstaan in het Amerikaanse systeem van 'checks and balances'. Het evenwicht der machten, berustend op wederzijdse pressie en wantrouwen, heeft nadelen, het leidt tot een zeer ingewikkeld bestel. Maar er moet ook aan de voordelen gedacht worden en dan wel als

eerste dit dat de Amerikanen in staat zijn gebleken een sterke bestendigheid in hun bestuur te brengen, omdat hun systeem hen vrijwaart voor de regeringswisselingen en kabinetscrisissen die diverse Europese democratieën zo gecorrumpeerd hebben en uitgehold.

Het is waar, daarbij is de macht van de president heel sterk gegroeid, en de ouderen van ons hebben allen de tijd meegemaakt dat wij ook daar zeer dankbaar voor waren. Wij denken dan aan president Franklin Roosevelt, die tegen een deels onwillig en bekrompen Congres en onwetend volk in doorzette dat de Amerikaanse democratie ons te hulp kwam tegen Hitler. Wij hebben veel, zeer veel te danken aan de sterke uitvoerende macht in Amerika.

Maar er is niets op aarde of het heeft twee kanten. En terwijl ik dat schrijf besef ik dat ik zo weer terug keer bij het begin van mijn verhaal. De Amerikaanse samenleving, heb ik gezegd, wordt gekenmerkt door een sterk idealisme, een groot geloof in de toekomst maar zij is gegrond op pessimisme, op een bestel van wederzijds wantrouwen. In die spanning bestaat de hele Amerikaanse geschiedenis. Want natuurlijk als ik de twee principiële houdingen der mensheid omschrijf als vertrouwen en wantrouwen, idealisme en realisme, geloof in 's mensen goedheid en besef van zijn zondige staat, dan bedoel ik niet dat men de mensen volgens die grens in tweeën kan verdelen, in optimisten en pessimisten, volgens een zuivere rechte scheidslijn. Natuurlijk, alle tussenschakeringen komen voor, en eigenlijk kan niemand helemaal op één van die uiterste frontlijnen leven. Het zou zelfs niet zo gek zijn om te beweren dat de grote staatsman die leider is, die het zuiverste midden tussen beiden weet te bewaren, die politiek erkent als de kunst van het mogelijke, en toch de droom, het visioen daarachter niet vergeet. Die weet dat er geen handelen mogelijk is zonder vuile handen te maken, en die toch gelooft dat men moraal en politiek niet kan scheiden. Moet ik herinneren aan Franklin Roosevelt? Of aan Abraham Lincoln?

Het probleem is, dunkt mij, waar en hoe dan in een realistische politiek bestel de ethische maatstaven gehanteerd kunnen worden, zonder dat dat overigens leidt tot een complete moralisering van de politiek. Als de ethische beoordeling dan niet is ingebouwd in het staatsbestel tenzij, in het uiterste geval, het zeldzame van impeachment, hoe en waar kan ze dan in het geding worden gebracht. Twee krachten zijn er dan die in het bijzonder genoemd moeten worden, de pers en de publieke opinie. Die twee staan natuurlijk niet los van elkaar, maar hebben toch elk zijn eigen rol en functie.

Toen in de jaren dertig van de vorige eeuw de scherpzinnige Franse edelman de Tocqueville zijn waarnemingen aangaande de Amerikaanse democratie te boek stelde, meende hij dat het de pers was, die in een land waar nauwelijks historische, gevestigde morele opvattingen golden, de waarborg was van de vrijheid. (Vrijheid mag men zien als een zedelijk goed in een maatschappij). Sindsdien is dat steeds weer gebleken waar te zijn. Het is de pers die alleen al door haar stelselmatig blootleggen van alle verborgenheden, alle misstanden, steeds weer de vrijheid heeft bewaakt en waar gemaakt. Het is daarnaast de publieke opinie, die, gevoed door christelijk — humane waarden, op wacht heeft gestaan, als onvrijheid en onmenselijkheid leken te zegevieren, in de slavernij, in de groot-industrie in het racisme.

Ja, klinkt dat nu niet al te idealistisch? Is het werkelijk zo mooi? Nee, nog eens, ik zeg niet dat daarmee in Amerika een betere wereld is geschapen, dat de goedheid zodoende over de boosheid prevaleert. Dat is niet zo. De Amerikaanse geschiedenis is net als elke geschiedenis een lang verhaal van menselijk kwaad en onrecht en onderdrukking, nu hier,

dan daar, telkens weer opduikend. Ik zeg alleen dat dat kwaad niet absoluut heeft kunnen worden, de overhand kunnen krijgen, omdat het altijd weer 'gecheckt (beteugeld)' is, omdat er een historisch evenwicht is ontstaan, hachelijk vaak, maar tot heden toe (er is ook nooit in de mensengeschiedenis een absolute garantie voor een betere toekomst) toch bewaard. M.a.w. de Amerikaanse maatschappij is nooit geheel dichtgeslagen, heeft haar grootste goed, haar openheid behouden.

Zo zie ik de Amerikaanse geschiedenis, als het adembenemende verhaal van een spanning, tussen machten, tussen goed en kwaad. Puur idealistisch gezien een afschuwelijk verhaal, alweer zoals alle geschiedenis. Absoluut heimwee naar een betere wereld spreekt er de ban over uit. Puur realistisch gezien een dwaas verhaal, vol hinderlijke belemmeringen van de werkelijkheid door onwezenlijke dromen. Maar menselijk gezien ons aller verhaal, van onze hoop en onze twijfel, onze goedheid en onze boosheid.

Dat lijkt mij de les van Watergate. In wezen is geen van beide posities werkelijk mogelijk, noch die van absoluut vertrouwen noch die van absoluut wantrouwen; noch die van een complete ethische politiek, noch die van een geheel en al amorele politiek. Daartussen kan men het een heel eind brengen; er is in Amerika, laat ik het zo zeggen, meer dan bij ons de neiging zich tot één van beide grenzen te bewegen, alles te zetten op één uiterste. Het verhaal van Nixon is niet zo on-Amerikaans als het idealistisch zou lijken. Zijn praktijken van afluisteren en bedriegen, zijn vulgariteit en machtswellust (want die hele Watergate-affaire was alleen begonnen om hem te doen herkiezen, en terwijl hij zogenaamd druk was met regeren, weten we nu dat hij er volop bij betrokken was), dat hele schouwspel is een afspiegeling van een Amerikaanse werkelijkheid, in het zakenleven b.v. allang gebruikelijk. Maar ook Amerikaans is dat hij zo zichzelf langzaam maar zeker ten val bracht, want hij ging tot het uiterste, tot de pool van totaal wantrouwen, en dat is in de open maatschappij die Amerika is, tenslotte funest. Op zijn weg vond hij, en het verbitterde hem meer dan iets anders, de pers, zoals Achab Elia op zijn weg vond. In een (psycho)logische omkering van de waarheid gaf hij die dan ook de schuld.

Men leest nogal eens dat Nixon goed te vergelijken zou zijn met die andere tragische president, Wilson. Nixon schijnt ook veel bewondering te hebben voor die idealistische voorganger zichzelf beschouwend als een voortzetter — mutatis mutandis — van diens vredespolitiek. Daar zit wel iets in, in elk geval karakterologisch. Want beide mannen zijn voorbeelden van een curieus mengsel van eerzucht en geslotenheid, van behoefte om te leiden en vrees om zich te geven. En bij beide leidt dat tot kortsluiting met de werkelijkheid.

Maar daar houdt de vergelijking ook op. Want bij Wilson was die koppigheid puur ethisch-idealistisch gestemd, met een absoluut moralisme dat wel in conflict moest komen met de wereld om hem heen, nu eenmaal daas en verdorven.

Bij Nixon omgekeerd zien we een realisme waarin het doel, hoe goed dat ook zijn moge, door alle middelen geheiligd wordt. (De reële tussenpositie geef ik graag aan met een citaat van Dean Acheson, Truman's minister van buitenlandse zaken. In de politiek heiligt het doel de middelen maar dat wil niet zeggen dat elk doel alle middelen heiligt). Nixon is tot het andere uiterste gegaan als Wilson, net zo komt hij ten val (Niet letterlijk net zo natuurlijk, Wilson hoefde nergens van beschuldigd te worden, maar was na de verwerping van zijn vredesverdrag annex Volkenbondspact door de Senaat in 1919-1920 een gebroken man).

In de menselijke, al-te-menselijke samenleving van Amerika passen zij geen van beide, maar het verschil is ook evident. Nixon's uiterste van verdraaiing en wantrouwen verdient

geen verzoening, laat staan sympathie zoals Wilson voluit verdiende. En tussen haakjes, hoe beklemmend zou het zijn voor het rechtsbesef als hij door een compromis van strafvervolgning werd ontslagen. Men moet in één van de talrijke Watergate-boeken eens nalezen hoe hij een fatsoenlijk man als Muskee heeft laten behandelen, om maar één voorbeeld te noemen.

Nixons uiterste illustreert heel goed de wijze woorden van Abraham Lincoln – woorden waarin is samengevat wat ik over Amerika probeer te zeggen als het land tussen twee uitersten, zo nu en dan gesauveerd door zijn pers en geweten – deze woorden: 'You can fool some of the people all the time and you can fool all the people some of the time but you cannot fool all the people all the time.'*

* Dit artikel verscheen oorspr. in *Trouw*, 10-8-1974. Een uitvoeriger artikel over dezelfde problematiek verscheen in *Intermediair*, 10e jrg., nrs. 22-26, 1974.

Ondanks hun anti-koloniale traditie zijn de VS een koloniale mogeheid geweest, niet alleen in de neo-koloniale zin, maar ook in de betekenis van het klassieke kolonialisme. Van 1898 tot 1946 waren de Filippijnen een Amerikaanse kolonie, dwz het land werd niet alleen economisch beheerst door de VS, maar ook politiek, rechtstreeks politiek: het stond onder Amerikaanse souvereiniteit. Als zodanig was er geen wezenlijk verschil tussen het koloniale systeem van de VS en dat van andere koloniale mogeheden.

Wél week het Amerikaanse kolonialisme wat zijn werkwijze betreft af van de Europese koloniale systemen en praktijken, nl door

- 1) de nadruk op de functie van de Filippijnen als markt, afzetgebied en niet als exploitatiekolonie
- 2) de nadruk op de opvoeding van de Filippinos tot onafhankelijkheid.

Tav 1) Er waren enkele mineralen en export-landbouwgewassen, maar daarin investeerden de Amerikanen niet, want a) de productie was al in handen van Filippijnse grondbezitters, b) in Midden Amerika hadden de VS een veel belangrijker investeringsgebied vlak bij huis en c) de mogelijke verlening van onafhankelijkheid schiep onzekerheid betreffende de toekomst van de investeringen. Als Amerikanen al investeren dan niet in de productie maar in verwerkingsbedrijfjes (suikerraffinaderijen, touwslagerijen). Toch waren de Filippijnen (met Indochina) het meest ondergeschikt aan het economische systeem van het moederland (vergeleken met andere Zuid-oostaziatische koloniën). Dit was het gevolg van een politiek van welbewuste manipulaties met tarieven en andere preferentiële regelingen. De verhouding tussen de VS en de Filippijnen was gebaseerd op wederzijdse vrijhandel en op het heffen van hoge rechten en/of het instellen van quota op goederen uit derde landen (1909 Filippijnse Tarief wet in combinatie met het Amerikaanse Payne-Aldrich Tarief). Hierdoor kregen Amerikaanse industriële belangen gemakkelijk toegang tot Filippijnse grondstoffen en werd de Filippijnse markt opengegooid voor Amerikaanse industrieproducten. Tegelijkertijd profiteren de weinige Amerikaanse belangen met investeringen in de Filippijnen, maar vooral de Filippijnse aristocratie met belangen in suiker, cocosnoten en Manillahennep van de mogelijkheid van vrije invoer van Filippijnse producten in de VS. De totale ondergeschiktheid van de Filippijnen aan de VS blijkt uit de handelscijfers: in de jaren 1899-1901 kwam 9% van de in de Filippijnen ingevoerde producten uit de VS en ging 18% van de Filippijnse exporten naar de VS; in de jaren 1930-35 was het Amerikaanse aandeel gestegen tot resp. 64% en 87%.

In de dertiger jaren wordt er door bepaalde economische belangen sterker op aangedrongen de Filippijnen de onafhankelijkheid te verlenen, nl door die groepen die door de economische crisis getroffen zijn en die de vrije toegang van Filippijnse producten op de Amerikaanse markt als strijdig met hun belang beschouwen. Een verandering in de handelsbetrekkingen kon alleen worden bereikt als de staatsrechtelijke status van de Filippijnen zou worden gewijzigd, maw als de Filippijnen onafhankelijk zouden worden, als buitenland konden worden beschouwd. Dan zouden tariefvoorrechten op Filippijnse goederen in de VS kunnen worden opgeheven en dan zouden rechten geheven kunnen worden op die goederen.

Bij de Tydings-McDuffie wet van 1934 (van kracht 1935) werden voor de duur van de overgangperiode tot de onafhankelijkheid (in 1946) de Amerikaanse belangen beschermd door een geleidelijk afsluiten van de Amerikaanse markt voor Filippijnse producten,

hetzij door het instellen van quota voor bepaalde producten, hetzij door die producten ieder jaar zwaarder te belasten. Er bestond geen importbeperking van Amerikaanse goederen in de Filippijnen. Tevens werd er op toegezien dat er van industrialisatie weinig terecht zou komen a) door de ongeremde Amerikaanse invoer en b) door Filippijnse verwerkte producten (geraffineerde suiker, touw) bij invoer in de VS zwaarder te belasten dan de grondstoffen (suiker, hennep).

Door de economische binding aan de VS staan de Filippijnen voor een ramp als op datum onafhankelijkheid de Amerikaanse markt voor Filippijnse producten zal worden afgesloten, vandaar dat in 1939 besloten wordt de bevoorrechtiging van Filippijnse producten op de Amerikaanse markt te laten voortduren tot 1960. Bij de Bell wet van 1946 wordt de totale vrijhandel tot 1954 gehandhaafd, daarna zullen de Amerikaanse tarieven in toenemende mate worden toegepast tot in 1974 het tarief volledig op Filippijnse producten van toepassing zal zijn. In 1974 is een einde gekomen aan de speciale verhouding tussen de Filippijnen en de VS.

Tav 2) Onmiddellijk na de inbezitneming van het land voeren de Amerikanen een politiek die uiteindelijk tot onafhankelijkheid moet leiden.

1907 een geheel uit Filippinos samengesteld vertegenwoordigend lichaam;

1916 versterkte Filippijnse invloed op de uitvoerende macht;

1935 bijna onafhankelijkheid.

Deze politiek vertoont wel enkele dubbele bodems a) gelijktijdig met de ontwikkeling naar politieke onafhankelijkheid verloopt de ontwikkeling naar economische ondergeschiktheid b) de snelle politieke emancipatie kan ervoor zorgen dat de Filippijnen binnen de Amerikaanse invloedssfeer blijven (dankbaarheidsmotief) en dat de rest van Azië, als de Europese koloniale heerschappij op zijn eind loopt, zich op de VS zal richten c) de VS zorgen ervoor dat de regering die de zaak overneemt krachtig pro-Amerikaans is, bestaande uit conservatieve grootgrondbezitters.

MISCELLANEA

prof. dr J.H. Stuijvenberg

DE THESE VAN WEBER: ENKELE KANTTEKENINGEN

In 1905 publiceerde Max Weber zijn beroemd geworden these over de invloed van de Protestantse ethiek op het ontstaan van de kapitalistische mentaliteit, de "Geist des Kapitalismus". Hij kende daarin het primaat toe aan godsdienstige opvattingen als drijvende krachten in de economische ontwikkeling. In dit verband onderstreept hij speciaal de invloed van de Calvinistische economische ethiek.

Weber's theorie baarde veel opzien en gaf aanleiding tot een diepgaande controverse. Wij zullen deze niet behandelen, doch enkele aspecten van zijn these belichten. En passant zij erop gewezen, dat zij nog zeer actueel is: economische groei veronderstelt een bepaalde geesteshouding. Weber heeft getracht, de oorzaken van het ontstaan van de economische mentaliteit in de Westerse samenleving aan te geven. Thans: enkele aspecten.

In de eerste plaats: de these van Weber is onaf, voorlopig, tentatief, ja onbepaald van aard, zulks in tegenstelling tot de mening, die men bijna steeds in de literatuur aantreft.

Het essentiële begrip "Geist des Kapitalismus" wordt door hem aanvankelijk niet omschreven. Hij geeft er een "provisorische Veranschaulichung" van. Eerst later definiëert hij het als "diejenige Gesinnung, welche berufsmässig, systematisch und rational legitimen Gewinn --- erstrebt". Evenwel: hij doet dit "provisorisch". Op deze voorlopigheid komt hij nergens terug.

De voorlopigheid komt voorts tot uiting in zijn opvatting over de betekenis van het historisch materialisme. Weber verwerpt deze geschiedfilosofie zijn gehele uiteenzetting door, in dit verband laat hij zelfs ergens de term "barer Unsinn" vallen. Men moet echter voorzichtig zijn. Aan het slot van zijn betoog merkt hij namelijk onverwacht, kort en krachtig op, over de eenzijdig materialistische en de eenzijdig spiritualistische geschiedenis-interpretatie: "Beide sind gleich". Hij houdt dus de aanvaardbaarheid van de materialistische visie op de geschiedenis open. Daarmee trekt hij de grond weg onder de stellingen, die hij eerst met zoveel verve en overtuigingskracht heeft verdedigd.

In de tweede plaats: Weber geeft verschillende antwoorden op de vraag, in welke mate de Protestantse (Calvinistische) ethiek heeft bijgedragen tot het ontstaan van de kapitalistische mentaliteit.

Eenzijds legt hij een monocausaal verband als hij betoogt, dat de Protestantse ethiek "den ökonomischen Rationalismus geboren hat" en er nog aan toevoegt: "darauf ganz allein kommt es an". Voorts: " --- geboren aus dem Geist der Christlichen Askese". Verschillende schrijvers interpreteren Weber dan ook monocausaal (Tawney, Bieler, Hauser).

Het merkwaardige is nu, dat Weber zelf zich keert tegen deze "töricht-doktrinäre these --- dass der Kapitalismus als Wirtschaftssystem ein Erzeugnis der Reformation sei". En inderdaad: anderzijds kan men bij Weber verschillende uitspraken van multicausale aard aantreffen: "Der Calvinismus war historisch einer der Träger der Erziehung zum Kapitalistischen Geist". Voorts: " --- die religiöse Wertung der --- weltlichen Berufsarbeit --- musste ja der denkbar mächtigste Hebel sein der --- Geist des Kapitalismus".

Volgens deze uitspraken ("einer der Träger", "der denkbar mächtigste Hebel") vormen de godsdienstige opvattingen een partiële agens tot het ontstaan van de kapitalistische mentaliteit; er zijn ook andere oorzaken.

Het zal duidelijk zijn, dat Weber verschillende gradaties kent in het door hem gelegde verband. Er bestaat bij hem niet een constante mate van causaliteit tussen de Protestantse (Calvinistische) ethiek en de kapitalistische geesteshouding.

Dit betekent, dat de these van Weber niet consistent is. Dit heeft een verrijkend gevolg: zij is niet operationeel. De onbepaaldheid van haar inhoud maakt het niet mogelijk, haar toe te passen. Strikt genomen heeft Weber, al naar de mate van causaliteit, verschillende theorieën geconcipieerd.

In de derde plaats. Het dogma van de uitverkiezing stelt de mens, volgens Weber, met een "qualvolle Angst" voor de dood. Hoe zekerheid omtrent de uitverkorenheid te krijgen? Volgens Weber wordt deze alleen, maar dan alleen, verkregen door rusteloze arbeid. Op deze wijze ligt zijn these verankerd in de leer van de predestinatie.

Heeft Weber gelijk? Waarschijnlijk niet. Een onderzoek in de Calvinistische theologische literatuur, in de Republiek gepubliceerd van 1650-1795 gaf aan zijn opvatting althans geen enkele steun. Geen enkele schrijver beval rusteloze beroepsarbeid aan als het enige middel om tot de zekerheid des heils te komen.

Volgens Weber is voorts een systematisch onderzoek van de genadestaat nodig om er zeker van te zijn, dat deze aanwezig is. Deze controle zou tot rationalisering van de arbeid leiden, hetgeen op haar beurt een "methodisch rationalisierte ethische Lebensführung", aangepast dus aan de behoefte van het kapitalisme, tot effect zou hebben.

Welnu: in de bestudeerde literatuur wordt zeer zeker zelfcontrole en -onderzoek omtrent de staat der genade voorgeschreven. Echter: nergens staat te lezen, dat dit systematisch zou moeten plaatsvinden. Van dit zelfonderzoek kan dan ook geen rationalisering van de levensstijl zijn uitgegaan.

Als vaststaand mag worden aangenomen, dat de theologische basis, door Weber onder zijn theorie gelegd, zowel met betrekking tot de betekenis van de rusteloze arbeid als tot het effect van het systematische zelfonderzoek, nooit heeft bestaan. In de bestudeerde Calvinistische theologische literatuur vindt zij geen steun. Dit is dodelijk voor zijn these.

Met het bovenstaande zij volstaan. Op enkele andere aspecten zullen wij hier niet ingaan.

dr Joan Hemels

OP KRANTENLEGGERS IS HET HARD ZITTEN

De colleges voor de afdelingen Groningen en Heerlen rond het thema "Massacommunicatie als factor in de geschiedenis" werden gekenmerkt door twee issues: de problemen van de specifieke bronnenkritiek en de stand van het pershistorisch onderzoek in Nederland en het buitenland. In de discussies met de deelnemers werd ook ingegaan op de betekenis van audiovisuele bronnen.

Stelt het gebruik van krantenleggers en audiovisueel materiaal de wetenschapsbeoefenaren al voor moeilijke vraagstukken, de mogelijkheden om leerlingen met de authentieke bronnen te laten werken, mogen niet overschat worden. Verschillende deelnemers attendeerden de inleider erop, dat voor het regelmatig werken met beeld en geluid permanent beschikbare, goed geoutilleerde vaklokalen voor de geschiedenislessen eigenlijk een eerste vereiste zijn. Bovendien zou het budget met het oog op de huur van films, het aanschaffen van video-apparatuur en de daarvoor benodigde cassettes, het kopen van grammofoonplaten e.d., aanmerkelijk verhoogd moeten worden.

Wat de kranten betreft doet zich bovendien het probleem voor, dat slechts weinig archivariissen en bibliothecariissen bereid lijken te zijn de originele leggers (gebonden jaargangen of delen daarvan) uit te lenen, zeker niet voor onderwijsdoeleinden. Microfiches en de daarvoor benodigde apparatuur stellen het kostenvraagstuk weer centraal en bieden nog geen redelijk alternatief.

Het moge duidelijk zijn: als docent van de Postacademiale Vorming heeft schrijver dezes veel van de deelnemers geleerd. Toch ontmoette hij ook minstens één docent (Heerlen) die zijn leerlingen oude krantenleggers in handen gegeven had om het inzicht in bijv. de criminaliteit in het verleden in een bepaalde stad te bevorderen. Onze zegsman was tevreden over de resultaten en had bij de leerlingen een groot enthousiasme bespeurd.

Desalniettemin: op krantenleggers is het hard zitten, zeker wanneer men de klas buiten de school, in archief of bibliotheek, op zoek moet laten gaan. Om dan over de organisatorische problemen nog maar te zwijgen. Het is niet onmogelijk, dat bij een gebleken behoefte een uitgever te zijner tijd bereid gevonden zal worden krantenummers rond een bepaald thema te selecteren en te vermenigvuldigen. De offset-druktechniek biedt wat dat betreft unieke mogelijkheden en uitgever Knippenberg in Utrecht heeft er al commerciële ervaring mee opgedaan. Persoonlijk zouden wij liever dergelijke krantensets met begeleidende teksten in handen van de leerlingen zien dan de zogenaamde ooggetuige-verslagen van hedendaagse auteurs-in-de-rol-van-journalist-anno-zoveel.

Om niet van het initiatief van een uitgever afhankelijk te zijn, althans om er niet op te hoeven wachten, zou binnen de VGN misschien al iets op gang gebracht kunnen worden. Wat in het buitenland al gerealiseerd is, zal voor Nederland wel grotendeels een wensdroom blijven. Het kleinere taalgebied noopt tot bescheidenheid.

De deelnemers aan de colleges ontvingen stencils en een op het thema betrekking hebbende publikatie van de docent uitgereikt. Van een samenvatting van de collegestof in dit zesde Postacademica-nummer van Kleio willen wij afzien; In het weekblad *Intermediair*, jrg. XI (1975), nr. 25 van 20 juni hebben wij ons betoog in hoofdlijnen als artikel gepubliceerd onder de titel: *Informatie uit krantenleggers. Bronnenkritiek en stand van het pershistorisch onderzoek*. Overdrukken van het artikel zijn voor belangstellenden

tegen een geringe onkostenvergoeding verkrijgbaar bij Intermediair, Postbus 3434 Amsterdam [tel. (020) 228022]. De beschikbare ruimte in dit tijdschrift menen wij beter voor een ander doel te kunnen benutten. De reacties op onze, in het vijfde Postacademicanummer gepubliceerde bibliografie van literatuur met betrekking tot het onderwerp dat zoveel invalshoeken heeft, waren namelijk zo positief, dat wij hieronder een uitgebreidere vervolgbibliografie aanbieden. Deze tweede groslijst pretendeert ook nu nog geen volledigheid en vermelding van een titel houdt geen kwalificatie in. Titels, genoemd in onze publikatie *Massacommunicatie als factor in de geschiedenis. Een verkennend-bibliografische studie*, Assen, Van Gorcum, 1971 (f 5,90) en de bibliografie in *Kleio*, jrg. XV (1974), nr. 11, blz. 865-870, worden niet herhaald.

Wie de moeite neemt de alfabetisch op auteursnaam gerangschikte lijst door te nemen, zal zeker een of meer titels vinden die tot lezen uitnodigen. Op deze manier zullen de leerlingen, zo menen wij, via de wijze van behandelen van de stof toch tot het besef komen, dat de processen van openbare communicatie en publieke opinievorming in alle naar tijd en plaats verschillende samenlevingen een eigen, unieke rol gespeeld hebben in het historisch gebeuren.

Massacommunicatie, opgevat als *openbare* communicatie, èn interpersoonlijke communicatie (particuliere correspondentie en gesprekken van mensen onder elkaar, van de borreltafel in het negentiende-eeuwse koffiehuis tot de conferentietafel van de geheime diplomatie) spelen een rol, wanneer we proberen het gehele complex van wensen, verwachtingen en voorstellingen van een volk of bevolkingsgroep te doorgronden. De openbare meningsvorming is daarbij bepaald niet alleen afhankelijk van het medium pers, van datgene wat geschreven is in dag-, week- en nieuwsbladen, boeken, tijdschriften, brochures, pamfletten, vlugschriften en op aanplakbiljetten en affiches. De publieke opinie werd en wordt ook gevoed door (strijd-)liederen, demonstraties, toneeluitvoeringen, foto's, tekeningen, tentoonstellingen en het gesproken woord in de vorm van redevoeringen. In tijden van crisis kunnen bovendien geruchten een belangrijke rol spelen in het proces van publieke opinievorming, terwijl de "Flüsterwitz" een heel opmerkelijk verschijnsel genoemd kan worden.

Dat de leerlingen bij een door ons voorgestane systematische behandeling van het communicatieve gedrag van mensen in het verleden ook gevoeliger kunnen worden voor de betekenis van (openbare) communicatie in het heden en oog kunnen krijgen voor het functioneren van bijvoorbeeld de massamedia en daardoor misschien gevormd kunnen worden tot kritischer ontvangers van massacommunicatieve boodschappen, lijkt ons een aantrekkelijk extra winstpunt, zolang in het Nederlands onderwijs een vak als *Medienkunde* of *Medienpädagogik* nog helemaal geen en *audiovisuele vorming* nog nauwelijks een plaats gekregen hebben.

Wie voor geen van de hieronder genoemde werken interesse meent te hebben of er geen tijd voor vrij kan maken, zou in ieder geval het laatstgenoemde boek moeten lezen: het biedt modellen voor filmgesprekken e.d., waarbij telkens uitgegaan wordt van de "drietrapsraket" massacommunicatie-*intrapersoonlijke* communicatie-*interpersoonlijke* communicatie.

De – inmiddels eind 1974 overleden – Oostenrijkse auteur Franz Zöchbauer en de Nederlandse co-auteur H. Hoekstra hebben een jarenlange ervaring in onderwijs- en vormingssituaties.

Geïnteresseerden in de geschiedenis van de duitstalige pers die zich willen informeren over de stand van het pershistorisch onderzoek in West-Duitsland of zelf voor historisch

onderzoek Duitse kranten en literatuur willen raadplegen, kunnen sinds kort beschikken over de niet in de vervolgbibliografie genoemde uitgave van Gert Hagelweide (Hrsg.): *Zeitung und Bibliothek. Ein Wegweiser zu Sammlungen und Literatur*, Verlag Dokumentation, Pullach bei München, 1974, 302 blz. In dit als handboek, reader, bibliografie, inventaris, adresboek en technische gids te beschouwen boek vindt de gebruiker een schat van gegevens bij elkaar gebracht die ons opnieuw het idee geven in Nederland ver achter te liggen bij de meeste buurlanden.

- Abel, K.D.*, Presselenkung im NS-Staat. Eine Studie zur Geschichte der Publizistik in der nationalsozialistischen Zeit, Berlin, 1968.
- Abrams, Mark*, The rise of public opinion (ter perse bij MacMillan Books New York etc.).
- Albert, P., et Terrou, F.*, Histoire de la presse, Paris, 1970.
- Albrecht, Gerd*, Nationalsozialistische Filmpolitik, Stuttgart, 1969.
- Alphen, G. van*, De stemming van de Engelschen tegen de Hollanders in Engeland tijdens de regering van de Koning-stadhouder Willem III, 1688-1702, Assen, 1938.
- Aronson, James*, The press and the cold war, Beacon Press U.S.A., 1973.
- Aubert, R.*, Vatican I, Paris, 1964 (hierin op pp. 158-164: "Salons et journaux").
- Auer, Rudolf*, Die moderne Presse als Geschichtsquelle, Wien (Diss. Phil. Fak.), 1943.
- Ayerst, D.*, Guardian. Biography of a newspaper, London, 1971.
- Idem*, "The Guardian" omnibus, 1821-1971. An anthology of 150 years of Guardian-writing, London, 1973.
- Baerns, B.*, Ost und West. Eine Zeitschrift zwischen den Fronten. Zur politischen Funktion einer literarischen Zeitschrift in der Besatzungszeit (1945-1949), Münster, 1968.
- Barsam, Richard M.*, Nonfiction film. A critical history, New York, 1973.
- Baudot, M.*, L'opinion publique sous l'occupation. L'exemple d'un département français, Paris, 1960.
- Bauer, P.*, Die Organisation der amtlichen Pressepolitik in der Weimarer Zeit, Berlin (Diss.), 1962.
- Bauer, W.*, Das Schlagwort als sozialpsychische und geistesgeschichtliche Erscheinung. In: Historische Zeitschrift, jrg. 1920, pp. 189-240.
- Bausch, Hans*, Der Rundfunk im politischen Kräftespiel der Weimarer Republik, 1923-1933, Tübingen, 1956.
- Becker, W.*, Demokratie des sozialen Rechts. Die politische Haltung der Frankfurter Zeitung, der Vossischen Zeitung und des Berliner Tageblatts 1918-1924, Göttingen, 1971.
- Beekelaar, G.A.M.*, Rond Grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852, Hilversum-Antwerpen, 1964.
- Benz, Wolfgang*, Quellen zur Zeitgeschichte, Stuttgart, 1973 (hierin op pp. 110-120: "Publizistische Quellen, Bild- und Tondokumente").
- Berghahn, Volker R.*, Meinungsforschung im Dritten Reich. Die Mundpropaganda Aktion der Wehrmacht im letzten Kriegshalbjahr. In: Militärgeschichtliche Mitteilungen, jrg. I (1967), nr. 1, pp. 83-119.
- Besson, W.*, Erlebte Zeitgeschichte. Kritisch beobachtet. 44 Stücke politischer Publizistik, Konstanz, 1970.
- Bezemer, J.W.*, De Russische revolutie in westerse ogen. Stemmen van ooggetuigen. Maart 1917-Maart 1918, Amsterdam, 1956.
- Bischoff, N.H.*, "De Kerkradenaar". Louis Ackens: analyse van een politiek weekblad 1915-1919, Sittard, 1974.
- Blom, J.C.H.*, Slavernij en Yankee. Nederlandse openbare meningsuitingen over de Amerikaanse burgeroorlog. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. LXXXV (1972), nr. 2, pp. 205-223.
- Blühm, Elger, und Engelsing, Rolf (Hrsg.)*, Die Zeitung. Deutsche Urteile und Dokumente von den Anfängen bis zur Gegenwart, Bremen, 1967.
- Bodensieck, H.*, Massenmedien – Demokratie in der Bundesrepublik. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft und Unterricht, jrg. 1967, pp. 93-110.
- Boelcke, Willi A. (Hrsg.)*, Kriegspropaganda 1939-1941. Geheime Minister-konferenzen im Reichspropagandaministerium, Stuttgart, 1966.
- Boer, A.F. de*, Bibliografie van de publikaties van H.M. van Randwijk, Amsterdam, 1969.
- Boer, P.A. de*, à Steringa Idzerda. De pionier van de radio-omroep, Bussum, 1969.
- Boorstin, D.J.*, Het imago, of: Wat is er met de Amerikaanse droom gebeurd? , Den Haag, 1969.

- Borrie, G.W.B.*, Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus, Assen, 1973.
- Bowle, J.*, Politics and opinion in the nineteenth century. an historical introduction, London, 1954.
- Braive, G.*, Les groupes de presse belges en 1858. In: Revue belge de philologie et d'histoire. jrg. XLV (1967), nr. 2, pp. 408-438.
- Bramsted, E.K.*, Goebbels and national socialist propaganda 1925-1945, London, 1965.
- Briels, Adriaan*, De intocht van de Levende Photographie in Amsterdam (Amsterdam, 1971).
- Briggs, Asa*, Press and public in early nineteenth-century Birmingham, Oxford, 1949.
- British press, The*, The history of the press from the 16th and 17th centuries onwards, London (H.M.S.O.) 1971.
- Buchheim, Karl*, Der Eintritt der "Kölnischen Zeitung" in die Weltpresse 1853. In: Hansjürgen Koschwitz und Günter Pötter (Hrsg.), Publizistik als Gesellschaftswissenschaft. Internationale Beiträge, Konstanz (1973), pp. 185-200.
- Buning, L.*, Het herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888, Assen, 1966.
- Burnham, Edw. F.L.*, Peterborough Court. The story of the Daily Telegraph, London, 1955.
- Carcano, G.*, Il fascismo contro la stampa, Roma (z.j.).
- Carroll, E. Malcolm*, Soviet communism and western opinion, 1919-1921, Chapel Hill, N.C., 1965.
- Catalogue de microfilms reproduisant des périodiques journaux et revues; supplément no. 2 au catalogue général no. 9*, Paris, 1973.
- Communicatio Socialis*, 1968.
- Coombs, D.*, The conduct of the Dutch, British opinion and the Dutch alliance during the war of the Spanish succession, Den Haag etc., 1958.
- Coupe, W.A.*, The German illustrated broadsheet in the 17th century. Historical and iconographical studies, Baden-Baden, 1966, 2 vols.
- Deschamps, H.-Th.*, La Belgique devant la France de Juillet. L'opinion et l'attitude française de 1839 à 1848, Paris, 1956.
- Diggins, J.P.*, American catholics and Italian fascism. In: Journal of Contemporary History, jrg. 1967, pp. 51-68.
- Dimopoulos, A.G.*, L'opinion publique française et la révolution grecque (1821-1827), Nancy, 1962.
- Documents pour l'histoire de la presse de province dans la seconde moitié du XIXe siècle*, prés. par P. Albert, Paris (1973).
- Doedens, A.*, Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870 (Zeist, 1973).
- Eenoo, R. van, en Vermeersch, A.J.*, Bibliografisch repertorium van de Belgische pers 1789-1914, Leuven-Parijs, 1973, dl. II; idem, 1962, dl. I.
- Eichstadt, V.*, Die deutsche Publizistik von 1830. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der konstitutionellen und nationalen Tendenzen, Nachdr. Vaduz, 1965 (= Historische Studien, Heft 232).
- Eksteins, Modris*, The Frankfurter Zeitung: mirror of Weimar democracy. In: Journal of Contemporary History, jrg. 1971, nr. 4, pp. 3-28.
- Elkan, George*, Die preussische Zeitungssteuer. Ein Beitrag zur Geschichte der Pressepolitik unter Benutzung von Akten Bismarcks und der preussischen Ministerien, Jena, 1922.
- Ellul, J.*, Histoire de la propagande, Paris, 1967.
- Fattorello, F.*, A short historical survey of the Italian press. in: Gazette, jrg. IX (1965), nr. 1, pp. 1-11.
- Feil, George*, Zeitgeschichte im deutschen Fernsehen. Analyse von Fernsehsendungen mit historischen Themen (1957 bis 1967), Osnabrück, 1974.
- Fischer, H.-D. (Hrsg.)*, Deutsche Publizisten des 15. bis 20. Jahrhunderts, Pullach bei München, 1971.
- Idem*, Parteien und Presse in Deutschland seit 1945, Bremen, 1972.
- Idem*, Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts, Pullach bei München, 1972.
- Idem*, Deutsche Zeitschriften des 17. bis 20. Jahrhunderts, Pullach bei München, 1973.
- Idem*, Fünfzig Jahre 'Prawda' — 5. Mai 1962. Zur Geschichte und Funktion des Zentralorgans der KPdSU. In: Publizistik, jrg. VII (1962), pp. 101-117.
- Fraser, Peter*, The British governments' use of parliamentary publicity in the past. In: Gazette, jrg. XI (1965), nr. 4, pp. 192-202.
- Frédérix, P.*, De l'agence d'information Havas à l'Agence France Presse, Paris, 1959.
- Freiberg, Reinhard*, Die technischen und publizistischen Mittel der französischen Widerstandspresse 1940-1944. In: Publizistik, jrg. VII (1962), pp. 331-348.
- French, Philip*, The movie Moguls. An informal history of the Hollywood tycoons, Harmondsworth (1971).

- Funkstunde*, Die Westdeutsche. Frühgeschichte des WDR in Dokumenten. Zusammenge stellt und erläutert von Wolfgang Schütte, Köln-Berlin, 1973.
- Gamm, H.J.*, Der Flüsterwitz im Dritten Reich, München, 1972.
- Gaus, H.*, Pers, kerk en geschreven fictie. Groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860), Brugge, 1975.
- Gazette*, 1955-
- Gedenkboek* ter herinnering aan het 10-jarig bestaan van den Nederlandschen Vereeniging voor Radiotelegrafie 1916-1926, z.p., z.j.
- Gibbs, G.C.*, The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries. In: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, dl. LXXXVI (1971), nr. 3, pp. 323-349.
- Giele, J.J.*, De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876, Nijmegen, 1973 (= SUNSchrift nr. 70).
- Gillon, P., et Delaye, J.*, La radio a 50 ans, Paris, 1973.
- Goedhart, H.A. (red.)*, De pers in Nederland, Amsterdam, 1943.
- Griesser, Helmut*, Die Sowjetpresse über Deutschland in Europa 1922-1932, Stuttgart, 1970.
- Grohall, Ulrich*, Zur Methodik unserer pressehistorischen Forschung. In: Zeitschrift für Journalistik, jrg. II (1961), nr. 2, pp. 56-64.
- Guback, Th.H., and Hill, S.P.*, The beginnings of Soviet broadcasting and the role of V.I. Lenin, Lexington, Ky., 1972.
- Haak, J.*, De discussie over de "Constitution civile du clergé" (1790). Opiniegeschiedenis van een conflict, Groningen, 1964.
- Idem*, De Nederlandse krant als bron voor opiniegeschiedenis van de Franse Revolutie. In: Handelingen van het eenentwintigste Nederlands Filologencongres, Groningen, 1966, pp. 211-214.
- Habermas, Jürgen*, Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Neuwied, 1971².
- Hagelweide, G.*, Das publizistische Erscheinungsbild des Menschen im kommunistischen Lied. Eine Untersuchung der Liedpublizistik der KPD (1919-1933) und der SED (1945-1960), Bremen, 1968.
- Hanak, Harry*, Great Britain and Austria-Hungary during the first World War. A study in the information of public opinion, London, 1962.
- Hanson, L.*, Government and the press, 1695-1763, Oxford, 1967 (reprint).
- Harsin, P.*, Essai sur l'opinion publique en Belgique de 1815 à 1830, Charleroi, 1930.
- Havighurst, A.F.*, Radical journalist: H.W. Massingham (1860-1924), London, 1974.
- Heide, W., and Lehmann, E.H.*, Handbuch der Zeitungswissenschaft, Band I, Leipzig, 1940-1943 (verschonen t.m. Lieferung 7, "Kommunistische Presse).
- Heidorn, G.*, Monopole-Presse-Krieg. Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung des Ersten Weltkrieges. Studien zur deutschen Aussenpolitik in der Periode von 1902 bis 1912, Ost-Berlin, 1960.
- Hemels, Joan*, 75 Jaar geleden de eerste filmvoorstelling. In: Spiegel Historiae, jrg. V (1970), nr. 12, pp. 680-685.
- Idem*, De geschiedenis van de massamedia. In: Blikopener, jrg. XIV (1973), nr. 1A.
- Idem*, Bibliografische handleiding voor de studie van massacommunicatie, Nijmegen (Instituut voor Massacommunicatie), 1974².
- Idem*, Katholische Presse in den Niederlanden (I): Rückblick anlässlich der Einstellung der Tageszeitung "De Tijd". In: Communicatio Socialis jrg. VIII (1975), nr. 1 (ter perse).
- Idem*, Die katholische Rundfunk im niederländischen Rundfunksystem zwischen 1925 und 1975. In: Communicatio Socialis, jrg. VIII (1975), nr. 2 (ter perse).
- Idem*, Katholische Presse in den Niederlanden (II): Umstrukturierungen und Meinungswandel nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Communicatio Socialis, jrg. VIII (1975), nr. 3 (ter perse).
- Idem*, Informatie uit krantenleggers. Bronnenkritiek en stand van het pershistorisch onderzoek. In: Intermediair, jrg. XI (1975), nr. 25.
- Idem*, Gedrukte stemmingen. De pers en de naderende oorlog. In: Verzamelwerk Eerste Wereldoorlog, afl. 7 (Amsterdam Boek, 1975, ter perse).
- Idem*, Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Een case-study van reacties in Westeuropese kranten op gebeurtenissen medio 1914 (nog niet gepubliceerde tekst).
- Idem*, Pressezensur im Reformationszeitalter (1475-1648). In: H.-D, Fischer (Hrsg.), Deutsche Kommunikationskontrolle des 15. bis 20. Jahrhunderts, Pullach bei München, 1975 (ter perse).
- Herinneringsalbum* 50 jaar bestaan "Nieuwsblad van het noorden", Groningen, 1938.
- Hobson, H., Knightley, Ph., and Russell, L.*, The pearl of days. An intimate memoir of The Sunday Times, 1822-1972, London, 1972.

- Höfig, W.*, Der deutsche Heimatfilm 1947-1960, Stuttgart, 1973.
- Hoffman, E.R.M.*, Noord-Brabant en de opstand van 1830, Tilburg, 1974.
- Hollander, G.D.*, Soviet political indoctrination. Developments in mass media and propaganda since Stalin, New York etc., 1973².
- Holtman, R.B.*, Napoleontic propaganda, Baton Rouge, 1966.
- Holtton, R.J.*, Daily Herald V. Daily Citizen, 1912-15. The struggle for a labour daily in relation to "the labour unrest". In: International Review of Social History, vol. XIX (1974), nr. 3, pp. 347 e.v.
- Hopkins, Mark W.*, Mass media in the Soviet Union, New York, 1970.
- Hull, D.S.*, Film in the Third Reich. A study of the German cinema, 1933-1945, Berkeley, 1969.
- Hurwitz, Harold*, Die Stunde Null der deutschen Presse. Die amerikanische Pressepolitik in Deutschland 1945-1949, Köln, 1972.
- Innis, H.A.*, Empire and communications, Toronto, 1972².
- Isser, Natalie*, The second empire and the press. A study of government-inspired brochures on French foreign policy in their propaganda milieu, The Hague, 1974.
- Jaarboekje voor den Boekhandel, 1839-1843*, 4 dln., 's-Gravenhage, 1839-1843 (daarna niet meer verschenen); hierin wat de in 1843 verschenen uitgave voor 1842-1843 betreft een overzicht van de "periodieke drukpers in Nederland" en een "Statistiek der Belgische dagbladen", pp. 1-32, maar in het midden ingebonden.
- Jahre, 25*, Nachkriegsrundfunk, Köln, 1970.
- Jaren*, In 50, 1900-1950. Buitengewoon nummer van het Drukkersweekblad, jrg. 1950, nr. 20, d.d. 20 mei 1950.
- Jolly, W.P.*, Marconi, London, 1972.
- Jong, J. de*, Alfabetische Naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1831 in Noord-Nederland zijn uitgekomen... strekkende ten verfolge op het Naamregister van R. Arrenberg, 's-Gravenhage, 1832, 4 dln; aanhangsel, 's-Gravenhage, 1835.
- Journal of Broadcasting*, 1953-.
- Journalism History*, 1974-.
- Journalism Quarterly*, 1924-.
- Juncker, Carl*, Die Aufhebung des Zeitungsstempels und die österreichische Presse, Wien, 1901.
- Keckeis, H.*, Das deutsche Hörspiel 1923-1973. Ein systematischer Ueberblick mit kommentierter Bibliographie, Frankfurt am Main, 1973.
- Kernkamp, G.W.*, De krant. Overdruk uit: Vragen des Tijds, 1910.
- Kieslich, Günter*, Das "historische Volkslied" als publizistische Erscheinung. Untersuchungen zur Wesensbestimmung und Typologie der gereimten Publizistik zur Zeit des Regensburger Reichstages etc., 1540-1542 (Münster, 1958).
- Kimmel, A.*, Der Aufstieg des Nationalsozialismus im Spiegel der französischen Presse, 1930-1933, Bonn, 1969.
- Kist, J.R.*, Daumier, verslaggever van zijn tijd, 1832-1872, Utrecht, 1971.
- Klimes, Vladimir*, Ueber Gegenstand und Methode der Geschichte der Journalistik, in: Zeitschrift für Journalistik, jrg. II (1961), nr. 2, pp. 64-80.
- Knuttel, W.P.C.*, Catalogus van de pamfletten-verzameling, berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, 1889-1917, 9 dln.
- Kopper, G.G.*, Zeitungsideologie und Zeitungsgewerbe in der Region. Eine Fallstudie zu den politischen Voraussetzungen und Strukturbedingungen der Konzentration in Schleswig-Holstein 1945-1970, Düsseldorf, 1972.
- Koss, S.E.*, Fleet Street radical. A.G. Gardiner and the "Daily News", London, 1973.
- Koszyk, Kurt*, Paul Reusch und die "Münchener Neuesten Nachrichten". Zum Problem Industrie und Presse in der Endphase der Weimarer Republik. Sonderdruck aus: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, jrg. 1971, nr. 1.
- Idem*, Vorläufer der Massenpresse. Oekonomie und Publizistik zwischen Reformation und Französischer Revolution. Oeffentliche Kommunikation im Zeitalter des Feudalismus, München, 1972.
- Idem*, Deutsche Presse 1914-1945, Berlin, 1972. (= Geschichte der deutschen Presse, 3.Tl.)
- Kröll, Ulrich*, Zwischen Spontaneität und Lenkung: die Burenbegeisterung der Jahrhundertwende. Eine agitationsgeschichtliche Studie. In: Publizistik, jrg. XVII (1972), nr. 3-4, pp. 336-350.
- Idem*, Die internationale Buren-Agitation, 1889-1902, Münster, 1973.
- Idem*, The "Perskantoor van het Algemeen Nederlandsch Verbond" in Dordrecht. An international propaganda centre during the Anglo-Boer War. Reprint from Gazette, jrg. XIX (1973), nr. 1.
- Kulstein, D.*, Napoleon III and the working class. A study of government propaganda under the second empire, Los Angeles, 1969.

- Lange, K., Bismarcks Sturz und die öffentliche Meinung in Deutschland und im Auslande, Stuttgart, 1927.
- Lange, H. de, De politieke pers in de Bataafse Revolutie. Enkele analytische hypothesen. In: Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek, dl. XXXV (1972), pp. 81-93.
- Leamer, L., The paper revolutionaries. The rise of the underground press, New York, 1972.
- Ledré, Charles, La presse à l'assaut de la monarchie, 1815-1848, Paris, 1960.
- Leith, J.A., Media and revolution. Moulding a new citizenry in France during the terror, Toronto, 1968.
- Lepper, U., Die Tageszeitung im Unterricht, Frankfurt am Main, 1969².
- Lerg, W.B., Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland. Herkunft und Entwicklung eines publizistischen Mittels, Frankfurt am Main, 1970².
- Lerg-Kill, U.C., Dichterwort und Parteiparole. Propagandistische Gedichte und Lieder Bertolt Brechts, Bad Homburg, 1968.
- Lerner, D., The passing of traditional society (Glencoe, 1958).
- Leroy, M., La presse belge en Belgique libre et à l'étranger en 1918, Louvain-Paris, 1971.
- Lewis, Roger, Outlaws of America. The underground press and its context. Notes on a cultural revolution, (Harmondsworth, 1972).
- Liebhart, E.H., Nationalismus in der Tagespresse 1949-1966. Studien zur Anwendung quantifizierender Inhaltsanalyse, Meisenheim am Glan, 1971.
- Lin, Yutang, A history of the press and public opinion in China, Chicago, 1936 en een reprint.
- Linkenheim, R.D., Die "Revue des Deux Mondes" und Deutschland. Zeitgenössische Kommentare zu den politischen Vorgängen in und um Deutschland der Jahre zwischen 1830 und 1871. Schramberg-Schwarzwald, 1962.
- Lipschits, I., Honderd jaar NIW. Het Nieuw Israëlietisch Weekblad 1865-1965, Amsterdam, 1966.
- Ludwig, Johann Peter, Vom Gebrauch und Missbrauch der Zeitungen, Frankfurt am Main, 1965 (Reprint der Originalausgabe von 1705).
- Luykx, Th., De ontwikkeling van de Vlaamse pers en haar houding tegenover de taalpolitiek van Willem I tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830). In: Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, dl. XXVII (1973), pp. 207-230.
- Lijst van bladen, van belang voor de sociale geschiedenis van Nederland voor de periode van 1800-1914. In: Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring d.d. 4 april 1954, pp. 9-16.
- Maas, P.F., Sociaal-democratische gemeentepolitiek te Nijmegen 1894-1927, Nijmegen, 1974.
- Maillard, F., Histoire des journaux publiés à Paris pendant le siège et sous la commune, 4 Sept. 1870 au 28 Mai 1871, Amsterdam, 1971 (reprint).
- Malettke, K., Die Beurteilung der Aussen- und Innenpolitik Bismarcks von 1862-1866 in der grossen Pariser Zeitungen, Lübeck etc., 1966.
- Mantwill, Gerhard, Medien und Archive. Beiträge zur Rolle moderner Archive in Information und Dokumentation, Pullach bei München, 1974.
- Marken, J.C. van, Hoofdartikelen uit de Fabrieksode, 1869-1905, Delft, z.j., 3 dIn.
- Martens, Eda, Zum Beispiel "Das Reich". Zur Phänomenologie der Presse im totalen Regime, Köln, 1973.
- Martin, K., The triumph of Lord Palmerston. A study of public opinion in England before the Crimean War, London, 1963².
- Mason, Henry L., Mass demonstrations against foreign regimes. A study of five crises, The Hague, 1966.
- Matz, Elisabeth, Die Zeitungen der US-Armee für die deutsche Bevölkerung, Münster, 1969.
- Mayeur, F., L'Aube. Etude d'un journal d'opinion, Paris, 1966.
- Mettler, Barbara, Demokratisierung und Kalter Krieg. Zur amerikanischen Informations- und Rundfunkpolitik in Westdeutschland, Berlin, 1975.
- Meyer, H.F., Zeitungspreise in Deutschland im 19. Jahrhundert und ihre gesellschaftliche Bedeutung, Münster, 1969.
- Middelbeek, H.W., Redactiegeheimen verjaren niet. Een verkennende studie naar de onderzoeksmogelijkheden van de Arnheemsche Courant (scriptie K.U. Nijmegen, afd. Sociaal-Economische Geschiedenis, 1973).
- Mikrofilm-Archiv der deutschsprachigen Presse e.V. Bestandsverzeichnis 1973, Dortmund, 1973.
- Mit 8 KW rund um die Welt. Deutscher Weltrundfunk in der Weimarer Zeit. Geschichte des Kurzwellenrundfunks in Deutschland 1929-1932, Berlin, 1969.

- Mitry, Jean*, Histoire du cinéma muet, tome 3 (1923-1930), Paris, 1973.
- Modiano, René*, La presse pourrie aux ordres du capital, Paris, 1935.
- Morgen* die ganze Welt. Deutscher Kurzwellensender im Dienste der NS-Propaganda. Geschichte des Kurzwellenrundfunks in Deutschland 1933-1939, Berlin, 1970.
- Munter, R.*, The history of the Irish newspaper 1685-1760, London, 1967.
- Muziol, Roman*, Pressedokumentation. Wegweiser für die Arbeit in Pressearchiven. Mit einer Auswahlbibliographie von Roland Seeberg-Elverfeldt, Pullach bei München, 1971³.
- Nahmer, R.N. von der*, Bismarcks Reptilienfonds. Aus den Geheimakten Preussens und den Deutschen Reiches, Mainz, 1968.
- Naujoks, Eberhard*, Bismarck und die Organisation der Regierungspresse. In: Historisches Zeitschrift, jrg. 211 (1967), nr. 1, pp. 46-80.
- Idem*, Bismarcks auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung, 1865-1871, Wiesbaden, 1968.
- Idem*, Pressepolitik und Geschichtswissenschaft. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, jrg. XXII (1971), pp. 7-22.
- Nelson, Kenneth R.*, Government and press in Germany 1870-1945. In: Gazette, jrg. XVI (1970), nr. 4, pp. 215-229.
- Néré, J.*, Le boulangisme et la presse, Paris, 1964.
- Obermann, K.*, Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland, Berlin, 1970.
- O'Keefe, K.J.*, A thousand deadlines. The New York City press and American neutrality, 1914-17, The Hague, 1972.
- Paap, G.W.*, De Arnheemsche Courant en de Grondwetsherziening van 1840. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, jrg. XXVI, (1914), pp. 28-32.
- Pawley, Edward*, BBC engineering 1922-1972, London (BBC) 1973.
- Peereboom, K.*, Het Parool. Van illegale nieuwsbrief tot modern dagbladbedrijf (Amsterdam, 1964).
- Physionomie* de la presse ou catalogue complet des nouveaux journaux qui ont paru depuis le 24 février jusqu'au 20 août (1848), avec le nom des principaux rédacteurs. Par un chiffonnier, Paris, 1848 (réimpression Amsterdam, 1971).
- Power*, public opinion and diplomacy. Essays in honor of Eber Malcolm Carrol, Durham, N.C., 1959.
- Prakke, H.J.*, Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de "Olde Lantschap", "de achtste der Zeven Provinciën", Assen, 1969⁴.
- Idem e.a. (Hrsg.)*, Handbuch der Weltpresse, Köln-Opladen, 1970, 2 Bnde.
- Presse*, La, de l'occupation en Europe occidentale. Numéro spécial de Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 20e année, no. 80 (octobre 1970).
- Presse ouvrière*, La, 1819-1850. Angleterre, Etats Unis, France, Belgique, Italie, Allemagne, Tsjecho-Slowakie, Hongarie. Etudes présentées par J. Godechot (Bibliothèque de la Révolution de 1848, tome XXIII), s.l., 1966.
- Public Opinion Quarterly*, 1937-.
- Publizistik*, 1956-.
- Pünter, O.*, Société de Radiodiffusion et Télévision, 1931-1970, Bern, 1971.
- Rader, Daniel*, The journalists and the July revolution in France. The role of the political press in the overthrow of the Bourbon restoration 1827-1830, The Hague, 1973.
- Rea, R.R.*, The English press in politics, 1760-1774, Lincoln, 1963.
- Rémond, R.*, Les Etats Unis devant l'opinion française 1815-1952, Paris, 1962, 2 vols.
- Renting, R.A.D.*, Nederland en de Griekse Vrijheidsoorlog. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. LXVII (1954), nr. 1, pp. 21-49.
- Roon, G. van*, Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941, Utrecht-Antwerpen (1973).
- Ros, G.*, Heinrich Heine und die "Pariser Zeitung" von 1838. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Emigrantenpresse in Paris 1830-1848. Reprint from Publizistik, jrg. XV (1970), nr. 3.
- Rossel, A.*, Journaux du temps passé. Tome III: Le scandale, Paris, 1967.
- Rostenberg, L.*, The minority press and the English Crown. A study in repression, 1558-1625, Nieuwkoop, 1971.
- Rotterdams Jaarboekje* 1974, Rotterdam, 1974 (8ste reeks, jrg. II); hierin: "De Maasbode": van weekblad tot anderdaagse krant, door Jan Nieuwenhuis (pp. 184-195); Iets uit de geschiedenis van een Rotterdamse krant, door dr. E. Dieper (pp. 196-208) en Dagblad Voorwaarts uit het volk geboren, door H. van Kuilenburg (pp. 209-233).
- Rudolf, G.*, Presseanalyse und zeitgeschichtliche Forschung. Telegraf und WAZ zur Berlin-Krise 1948/49, Pullach bei München, 1972.
- Rundfunk und Fernsehen*, 1953-.

- Rutland, Robert A.*, The newsmongers. Journalism in the life of the nation 1690-1972, Dial U.S.A., 1973.
- Sagave, P.-P.*, Napoleon in der öffentlichen Meinung Berlins von 1806. In: H. Koschwitz und G. Pötter (Hrsg.), Publizistik als Gesellschaftswissenschaft. Internationale Beiträge, Konstanz, 1973, pp. 353-366.
- Scheel, K.*, Krieg über Aetherwellen. NS-Rundfunk und Monopole 1933-1945, Berlin, 1970.
- Schlemmer, Gottfried (Hrsg.)*, Avantgardistischer Film 1951-1971: Theorie (München, 1973).
- Schlenke, M.*, England und das Friedrichzianische Preussen, 1740-1763. Ein Beitrag zum Verhältnis von Politik und öffentlicher Meinung im England des 18. Jahrhunderts, Freiburg-München, 1963.
- Schneider, M.*, Internationale propaganda in recente decennia, Den Haag, 1959.
- Idem en Giele, J.J.*, Verleden en heden van de krant. In: Informatie. Cahiers over massacommunicatie, dl. 2, Amsterdam, 1970, kolom 1-117.
- Schulte, H.F.*, The Spanish press, 1470-1966. Print, power and politics, Urbana, 1968.
- Schults, R.L.*, Crusader in Babylon. W.T. Stead and The Pall Mall Gazette, Lincoln, 1972.
- Schulze, H.*, Die Presse im Urteil Bismarcks. Dargestellt auf Grund seines bisher publizierten Schrifttums, seiner Reden und Gespräche, Leipzig, 1931.
- Schütte, Wolfgang*, Regionalität und Föderalismus im Rundfunk. Die geschichtliche Entwicklung in Deutschland 1923-1945, Frankfurt am Main, 1971.
- Scupham, J.*, The revolution in communications, London, 1970.
- Sidman, Ch.*, Die Auflagen-Kurve des Völkischen Beobachters und die Entwicklung des Nationalsozialismus Dezember 1920. In: Vierteljahrsschrift für Zeitgeschichte, jrg. 1965, pp. 112-118.
- Snyder, Th. S.*, The discovery of Bismarck by the British press, 1862-1866. In: Gazette, jrg. XVII (1971) nr. 1-2.
- Sommer, W.*, Die Weltmacht U.S.A. im Urteil der französischen Publizistik 1924-1939, Tübingen, 1967.
- Sorlin, P.*, "La Croix" et les juifs (1880-1899). Contribution à l'histoire de l'anti-sémitisme contemporain, Paris, 1967.
- Spiker, J.*, Film und Kapital. Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen Einheitskonzern, Berlin, 1973.
- Spilker, Werner*, Robert Prutz als Zeitungswissenschaftler, Leipzig, 1937.
- Steinberg, S.H.*, Five hundred years of printing. With a foreword by Beatrice Warde (Harmondsworth, 1974³).
- Stengers, J.*, Aux origines de la guerre de 1870: gouvernement et opinion publique. In: Revue Belge, jrg. 1956, pp. 701-747.
- Stoelinga, Th.H.J.*, Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918, Bussum, 1967.
- Stoltenberg, G.*, Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933. Ein Beitrag zur politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik, Düsseldorf, 1962.
- Strakhovsky, L.I.*, American opinion about Russia 1917-1920, Toronto, 1961.
- Sündermann, Helmut*, Tagesparolen. Deutsche Presseanweisungen 1939-1945. Hitlers Propaganda und Kriegsführung, Leoni am Starnberger See, 1973.
- Sweefelt, R. van*, De Belgische pers en de sociale revolutie van 1886. Licentiaatsverhandeling Fac. der Soc. Wet. Leuven, 1973.
- Tables du journal Le Temps*, Paris, 1972-.
- Tamse, C.A.*, Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten, Den Haag, 1973.
- Taylor, A.J.P.*, Beaverbrook, London, 1972.
- Tebbel, John*, The compact history of the American newspaper, New York, 1963.
- Idem*, A history of book publishing in the United States. Vol. I: The creation of an industry 1630-1865, New York, 1972 (volgen nog twee delen).
- Thomas, Daniel H.*, The European press on the Belgian railway affair of 1869. In: Nancy N. Barker and Marvin L. Brown Jr. (eds.), Diplomacy in an age of nationalism. Essays in honor of Lynn Marshall Case, The Hague, 1971.
- Tudesq, A.-J.*, L'élection présidentielle de Louis-Napoléon Bonaparte 10 décembre 1848, Paris, 1950.
- Idem*, La presse et l'événement, Paris, 1973 (Travaux et recherches du Centre d'Etudes de Presse).
- Vroede, M. de*, Voor of tegen België. De openbare mening in het huidige Nederlands Limburg in de jaren 1830. In: Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, jrg. 1960/61, pp. 1-40.
- Waaldijk, E.Th.*, Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den westindischen Kolonien, Münster, 1959.

- Wagner-Heidendal, L.*, Het Filhellenisme in het koninkrijk der Nederlanden (1821-1829). Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw, Brussel, 1972.
- Wäscher, H.*, Das deutsche illustrierte Flugblatt. I: Von den Anfängen bis zu den Befreiungskriegen. II: Von der Restauration bis zur Gegenwart, 1955-1956, 2 Bnde.
- Water, W.J.E. van de*, Inventaris van het archief van de Raad van Beroep voor de Perszuivering, 1947-1951, 's-Gravenhage, 1970.
- Watkins, K.W.*, Britain divided. The effect of the Spanish Civil War on British political opinion, London etc., 1963.
- White, C.C.*, Woman's magazines, 1693-1968, London, 1971².
- Whyte, Alistair*, New cinema in Eastern Europe, London, 1971
- Winckler, M.*, Zur Bedeutung der Zeitung als Quelle für die internationalen Beziehungen in der Bismarckschen Epoche. In: Publizistik, jrg. XVI (1971), nr. 1, pp. 68-88.
- Winkel, L.E.*, De ondergrondse pers 1940-1945, 's-Gravenhage, 1954.
- Wortschlacht im Aether*. Der deutsche Auslandsrundfunk im Zweiten Weltkrieg. Geschichte des Kurzwellenrundfunks in Deutschland 1939-1945, Berlin, 1971.
- Wulf, Joseph (Hrsg.)*, Presse und Funk im Dritten Reich, Gütersloh, 1964.
- Idem*, Theater und Film im Dritten Reich, Gütersloh, 1964.
- Zeitungen*, Die deutschen, des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben, zusammengestellt von Else Bogel und Elger Blühm, Bremen, 1972, 2 Bnde.
- Ziebur, G.*, Die deutsche Frage in der öffentlichen Meinung Frankreichs von 1911-1914, Berlin, 1955.
- Zöchbauer, F., und Hoekstra, H.*, Kommunikationstraining. Ein Erfahrungsbericht, Heidelberg, 1974.

REDEVOERINGEN EN VERSLAG P.A.-CONFERENTIE 1975

Studieconferentie over Zionisme en Arabisch Nationalisme, georganiseerd door de Commissie Postacademiale Vorming op 16 en 17 mei 1975 in het conferentieoord De Pietersberg.

De bijeenkomst begon met een lezing van Ds. K.H. Kroon uit Amsterdam over Christelijke wortels van het anti-semitisme.

Ds. Kroon begon met te wijzen op het feit dat deze vrijdag 16 mei eigenlijk de eerste Pinksterdag is, de viering van het "wekenfeest". In de Handelingen wordt over dit Joodse Pinksterfeest gesproken als een Joodse opwekkingsbeweging onder Joden die naar Jerusalem waren gekomen, de plaats waar ze een eigen grafakkertje wensten om dicht bij te zijn als de Messias zou komen. De 'Christen'-geworden Joden verkochten later hun grafakkertjes, daarmee een breuk aantonend met de Joodse Messiasverwachting — immers zij hadden de Messias gezien, hij had onder hen geleefd.

Hij betoogde dat vanuit deze Joodse wortels van het Christendom ook direkt verwezen kan worden naar de Christelijke wortels van het anti-semitisme, door welk laatst genoemde verschijnsel zo'n ontzaglijke hoop ellende over de wereld is gekomen. In het N.T. liggen al aanwijzingen voor het latere anti-semitisme, maar zeker heeft de ongezouten kritiek die de Profeten op hun eigen volk leverden — een van die ongewone verschijnselen die het Jodendom zo'n apart karakter verlenen — argumenten gegeven voor een anti-houding tegen de Joden.

Centraal staat zeker ook de verantwoording die de Joden op zich namen voor de dood van Jezus. Hoe letterlijk is de tekst genomen: Zijn bloed kome over ons en onze kinderen. Mattheus heeft (ongewild) met deze normale uitdrukking voor het nemen van de verantwoordelijkheid heel wat te weeg gebracht.

Een belangrijke stelling van de spreker is dat het anti-semitisme een typisch, zoals hij het zei, "Christendommelijk" verschijnsel is, een trek van westers 'cultureel' en maatschappelijk leven.

Hij stelde dat het een aberratie van een schisma is geworden. Waar in oorsprong het beginnende christendom een broedertwist is onder Joden over de onder Joden levende verwachtingen van verlossing voor de hele wereld, een visionaire beweging zoals er voor Jezus en na hem zoveel waren, kreeg deze twist een giftig karakter omdat de christenen zich afscheiden uit het lichaam van Israël.

Om het anti-semitisme te verklaren behoef je geen oorzaken van buitenaf te zoeken, nee de godsdienst, het handelen in naam van God is oorzaak van het a-s. Wel riep in de 'heidens' wereld het bevrijdingskarakter van het Jodendom irritatie op, spreker verwees daarbij naar Tacitus die zich aan de sabbath en het sabbathjaar ergerde en het fabeltje van de ezelskopaanbedding vermeldde. Uit de derde eeuw is een graffito gevonden waar je uit kunt afleiden dat het christendom nog wel gezien werd als een soort Jodendom, verwant en toch anders, een Jodendom voor alle volken.

Het Jodendom en het christendom hadden moeten onthouden dat het twee broers waren. Maar helaas heeft de jongste zoon zich niet best gedragen. Zo werd het anti-semitisme een familiekwaaal die we niet bij andere geloven moeten en kunnen zoeken.

Je kan zeggen aldus spreker dat de beslissing over de Paasdatum op het Concilie van Nicea

een definitieve breuk met het Jodendom inhield en voor christenen een volstrekte afwijzing van "deze vervloekte natie" betekende. Er was geen bereidheid meer tot eerlijke discussie, vanuit de hooghartige konstatering dat de Christenen de Messias al hadden terwijl de Joden hem nog steeds verwachten.

In de discussie bracht de Hr. Levisson naar voren dat hij het absoluut oneens was met de mening van Ds. Kroon dat het a-s. een monopolie van het christendom zou zijn. Veeleer is voor hem het a-s. een algemeen verschijnsel te verklaren uit de omstandigheid dat de Joden als kleine groep die zich niet assimileerde met de omgeving daardoor irritatie opriep.

Anti-semitisme bestond al ver vóór het christendom getuige bv. het optreden van Antiochus Epifanes en de gebeurtenissen in Alexandrië tegen de Joden. Wel is de term a-s onbruikbaar voor de verhouding Joden-Arabieren, maar ook in de Arabische wereld was er voortdurend discriminatie van Joden. Volgens Levisson moet je dan ook stellen dat Kroon gesproken heeft over de wortels van het christelijke a-s.

In zijn reactie hierop wees Kroon naar de uitspraak van . . . Neher? dat als de strijd tussen Joden en niet-Joden was gebeven zoals die al bestond voor Christus dat dan het a-s nooit uitgevonden was geweest. Botsingen tussen Joden en de Hellenistisch-Romeinse wereld waren niets bijzonders. De diaspora na 70 n.Chr. kun je ook onmogelijk zien als een soort van Goddelijke straf. De Joden woonden al overal in het Romeinse rijk in ecclesiae en waren gelijkberechtigd met andere kleine groepen, maar vielen op door hun aparte rites. Je moet een bijzonder verschijnsel niet willen 'reduceren' tot een algemeen verschijnsel, dan verwatert het begrip. De Hr. Biegel viel de Hr. Kroon bij door te wijzen op de vreedzamen verhouding tussen Joden in Zuid-India en de Hindoebevolking en de Joden in China. Natuurlijk was hij het met Levisson eens dat minderheidsgroepen altijd lijden onder discriminatie maar dat het a-s toch een heel typisch christelijke houding is.

Mej. de Moor bracht naar voren dat discriminatie toeneemt als interactie afneemt. Joden en christenen aten niet meer met elkaar, en kleine conflicten zijn dan niet meer op te lossen.

Kroon adstrueerde deze opmerking nog door te wijzen op de eerste apostelvergadering waar de -verhitte-discussies gaan over vragen van besnijdenis en tafelgemeenschap.

Vink meende in het Jodendom zelf intolerante trekken te zien die het christendom heeft overgekregen. Kroon herinnerde eraan dat het Joodse geloof in aanleg een bevrijdingsgeloof was met deernis ook voor andersdenkenden.

Hoewel het begrip Zionisme bekend was, werd de term voor het eerst gebruikt in 1892 door Nathan Birnbaum te Wenen. In 1897 werd er een congres van Zionisten gehouden. Een snelle ontwikkeling dus, alleen te verklaren uit de geschiedenis van de Joden. In die geschiedenis zijn achteraf caesuren aangebracht, waar de tijdgenoot indertijd geen weet van had. De Joodse historici maken over het algemeen in de Joodse geschiedenis vier caesuren.

De eerste in 70 bij de ondergang van de laatste, onder Romeinse suzereiniteit staande Hasmoneïse staat, opgelost bij de verovering van Jerusalem. De tweede in 1492, bij de verdrijving van de Joden uit Spanje. De derde in 1666 bij de terechtstelling van de pseudo-messias Shabbetai Zevi in Constantinopel.

De vierde 1940-1945, tweede wereldoorlog.

In 70 begon de diaspora niet. In alle landen beheerst door de Pax Romana (het Bellum Romanum) waren er Joden, in grote aantallen en al jaren. Toch komt de grote verstrooiing pas na 70. In de derde eeuw woont zeker de overgrote meerderheid van de Joden buiten Palestina. Grote centra zijn er dan in Mesopotamië, in de streken langs de zuidelijke oever van de Middellandse zee, uitlopend naar Spanje, waar de Joodse cultuur later tot hoge bloei komt in een eenmalige symbiose met de Arabieren daar.

Uit de geschriften blijkt, dat overal toch de Joden zich in ballingschap voelden, en dat tegelijk het gevoel overheerste, dat de ballingschap ten einde zou geraken. Dat verlangen kristalliseert zich in de verdere uitwerking van de Messiaanse verlangens, op de komst van de Messias die alle Joden terug zal leiden naar het eigen land, het land van Israël. Geen "Heilige Land", geen "Palestina" maar het land Israël, het land van de belofte.

Dat blijkt uit de liturgie-fragmenten die zorgvuldig zijn te dateren, omdat tot ± 950 de lingua franca in de Joodse samenleving het Aramees is, en niet het Hebreeuws. De Aramese teksten in de overigens Hebreeuwse liturgie zijn dus zeer oud. Zo zijn er in de paasliturgie — hoogtepunt van het jaar en van het terugkeer verlangen — twee gedeelten in het Aramees: op het hoogtepunt als men zingt: dit jaar hier, het volgend jaar in Jeruzalem, en in het begin bij de woorden: dit jaar hier, het volgend jaar in het land Israël, dit jaar geknecht, het volgend jaar als vrije mensen.

In de 13e eeuw worden de Joden verdreven uit Engeland in de veertiende uit de Bourgondische landen, in de vijftiende uit Spanje. Nederland vormt bij al die uitdrijvingen eigenlijk de grote uitzondering. Wel zijn er uitdrijvingen bekend uit steden als Deventer. Alle uitdrijvingen versterkten het idee, dat de ballingschap een eindige zaak was, en dat men terug moest naar Israël.

In 1492, bij de uitdrijving van de Joden uit Spanje, eindigde het hoogtepunt van een Joods-Moorse cultuur. De Joden wilden nu eens te meer naar het beloofde land, en allerlei pseudo-messiassen kregen grote aanhang.

Verder verslag van de lezing

Het derde belangrijke caesuur-jaar was 1666: een man uit Gaza gaf zich uit voor Messias. Velen volgden hem, bv. vele Portugese Joden uit Amsterdam die hun bezittingen verkochten. Deze Shabbetai Zevi werd tenslotte opgehangen in Istanbul en liet een spoor van teleurgestelde mensen achter. Maar wat bleef was het verlangen naar terugkeer. Midden in de Europese samenleving bleef zich een Joodse cultuur ontwikkelen. Oneindig

veel Joodse geschriften verschenen, het zgn. Oude Testament was echt niet het einde van de godsdienstige geschriften. Hugo Grotius erkende deze eigen kulturele ontwikkeling door over de Joden te spreken als het Joodse volk.

Een grote invloed heeft gehad de Franse revolutie. Vele Joden werden meegesleept in een emancipatie- en assimilatiebeweging. De gettho-muren werden gesloopt, vooral in West-Europa. In Oost-Europa bleef de positie der Joden buitengewoon slecht.

Maar ondanks het streven naar assimilatie bleek toch na 1870 ook in West-Europa het a-s nog levenskracht te hebben. Spreker verwees naar de bekende geschiedenis van de reactie van Th. Herzl op de gebeurtenissen in Frankrijk. Intussen was in Oost-Europa een 'verlichtingsbeweging' ontstaan waardoor bv. het Hebreeuws weer veld won. In Midden-Europa begonnen een aantal rabbijnen te twijfelen aan het nut om alsmaar te blijven wachten op de Messias zonder zelf de handen uit de mouwen te steken. Zo kon eind negentiende eeuw het altijd levende vage verlangen naar Sion een politieke vulling krijgen, geformuleerd op het Congres van Bazel in 1897: "Het Zionisme streeft naar een publiekrechtelijk gewaarborgde woonplaats voor het Joodse volk in Palestina."

In Oost-Europa sloeg deze politieke stellingname aan bij veel Joden, aanzienlijk minder in het veel meer geëmancipeerde westerse Jodendom. Spreker noemde vervolgens in vogelvlucht de belangrijke gebeurtenissen op 1917 B.D., 1936 Peel-commissie met een verdelingsplan, 1937 Ch. Weizmann; de Joodse steun aan de Engelse oorlogsinspanning bij monde van Ben Goerion en 1947 het verdelingsplan van de VN en 14 mei 1948 wanneer met de uitroeping van de staat Israel het verhaal van het Zionisme binnen de Joodse wereld eindigt. Het in 1897 gestelde doel was bereikt. Tegenwoordig, stelde spreker, wordt er ongelooflijk met het woord Zionisme gesold. Twee stellingen:

1e. Het Zionisme is de eerste moderne bevrijdingsbeweging van de 20e eeuw

2e. Israel is geen Zionistische staat.

En zijn konklusie: Het Jodendom vandaag is ondenkbaar zonder een staat Israel.

Zijn er talrijk anti-Zionistische Joodse groepen geweest voor de tweede wereldoorlog, nú zijn nog maar zéér kleine groepen in de Joodse wereld die tegen de staat Israel zijn, juist het verlangen naar Jer. heeft het Joodse volk op de been gehouden. Volgens 'Bartjes' had er eigenlijk geen Joods volk meer kunnen zijn. Geen volk heeft zoveel ellende in zijn bestaansgeschiedenis te lijden gehad én. . overleefd.

In de discussie vroeg van Leeuwen zich af waarom er ondanks het herhaaldelijk genoemde verlangen naar Erets Israel toch zoveel Joden buiten de staat Israel blijven wonen. Levisson wees erop dat er sinds 1948 ongeveer 1¼ miljoen Joden naar Israel zijn getrokken. Terugkeerverlangen is er, ook daar waar geen acute vervolging is. Maar er is veel voor nodig om de stap te zetten vooral als je het goed hebt zoals bv. voor de Joden in de VSA geldt. De meesten blijven, maar betalen wel een behoorlijke belasting voor de jonge staat.

Grevers stelde dat Joden om allerlei motieven voorstanders kunnen zijn van de Joodse staat Israel, maar tenslotte hebben ze er toch 2000 jaar niet gewoond. Doet hun optreden dan wel recht aan de bevolking die er woonde. Levisson stelde met hem vast dat er een buitengewoon moeilijke situatie is omdat het hier niet gaat om recht tegenover onrecht, maar om recht tegenover recht. Natuurlijk is Israel geholpen door de machtspolitiek van de VSA maar daarmee is het nog niet geworden tot een voorpost van het Amerikaanse imperialisme. Maartens vroeg zich nog eens af of het Joodse bewustzijn van de ballingschap vóór de 19e eeuw wel een politiek begrip genoemd mag worden, temeer daar Jerusalem toch niet identiek is met Israel.

Levisson stelde hiertegenover dat Jerusalem hier staat als pars pro toto. Zeker is waar, dat pas eind 19e eeuw het dromerige verlangen zich gaat omzetten in politieke wensen. En voor de vervulling van die politieke wensen kwam alleen Palestina in aanmerking, dáármee hadden de Joden in alle ellende een band gehouden.

Ds. Kroon vroeg zich af 1e of zonder het virulente anti-semitisme er ooit wel een Zionistische beweging geboren zou zijn als een politieke beweging. Immers, veel Joden voelden zich in hun verschillende woonplaatsen heel wel en 2e Het verblijf in de diaspora was voor de Joden geen straf, maar een zelf gekozen woonplaats. De christenen zagen de diaspora als straf, niet de Joden. De Hr. Levisson nam de 1e stelling niet over: natuurlijk heeft het a-s. vooral in Oost-Europa het Zionisme sterk bevorderd, het proces versneld, maar het Z. zag hij toch niet als een product van het a-s. Met de 2e opmerking was hij 't helemaal eens. Hiertegenover merkte Plas op dat Weizmann toch benadrukte dat de Joodse vestiging in Palestina een bolwerk voor het Britse imperium zou kunnen zijn. Levisson vond dat je niet teveel moet schermen met uitspraken van politici van 50 jaar geleden, dat heeft weinig nut voor de huidige situatie.

Van Dongen vroeg zich af om het Zionisme na 1893 eigenlijk niet een breuk betekende voor de Joodse samenleving omdat vóór 1893 de nadruk lag op het Messiasverlangen, waarover na 1893 steeds minder gesproken werd omdat dan een politiek ideaal nagestreefd ging worden.

Levisson wees vragensteller erop dat men de Messiaanse verwachting is gaan koppelen aan het land Israel. Er trad een verschuiving op in de waardering. Het Messiaanse aspect speelde nog wel een rol voor de religieuze Zionisten die vanaf ong. 1860 begonnen te werken aan terugkeer naar Palestina. Bovendien was met het doorwerken van het rationalisme het Messiasverlangen voor veel Joden ongelooftwaardig geworden.

De Moor vroeg zich af of deze accentverschuiving binnen de Joodse wereld te maken had met het veranderen van het karakter van het a-s. van een religieus gemotiveerde vervolging naar een meer nationalistische anti-houding.

Levisson aarzelde sterk om met deze gedachte mee te gaan omdat de Joden op elke verzinbare grond zijn vervolgd.

Biegel waarschuwde voor een vertekening van de werkelijkheid. Hij vond dat duidelijk benadrukt moest worden dat het Z. als beweging lang niet alle Joden heeft omvat. In Oost-Europa leefden de Joden in zeer beroerde omstandigheden, maar ook daar waren enerzijds Joden die wel naar Israel wilden, maar dan in het kader van een socialistische wereldomwenteling, en anderzijds veel Joden die, liever ter plaatse bleven om een socialistische maatschappij te bewerken.

En in West-Europa moesten toch veel Joden niets van een Joodse staat weten. Denk aan Montagu tegenover Weizmann in 1917. (Joodse staat als een groot gettho). Je zou moeten stellen dat pas door het nationaal-socialisme de volledige ommekeer in het aanvaarden van een eigen staat door de Joden is gekomen. We moeten oppassen nu een beeld te vormen alsof de Joden massaal achter het Z. stonden. Het tegendeel is waar. Pas na Auschwitz komt de algemene aanvaarding binnen de Joodse wereld van een eigen staat als de kennelijk enige oplossing.

Kroon was het eens met deze opmerking maar stelde dat de 'assimilado's' zich hebben vergist. Door de gebeurtenissen van 1940-45 hebben ze een geweldige opdonder gekregen. Alle Joden zijn door een niet-toevallige gebeurtenis, het nationaal socialisme, tot het Zionisme gedwongen. Levisson is erkentelijk voor deze aanvulling.

dr L.C. Biegel

KANTTEKENINGEN BIJ DE PROBLEMATIEK VAN HET MIDDEN-OOSTEN

I. *Inleiding*

Het Midden-Oosten blijkt reeds geruime tijd een haard van politieke spanningen te zijn. Bevorderlijk hiervoor is o.a. het feit, dat het als landbrug tussen drie continenten een gewichtige geo-strategische positie inneemt. In het gebied ligt bovendien het "heilige land" van drie met elkaar rivaliserende wereldgodsdiensten, terwijl er ook de rijkste olievoorraad ter wereld te vinden is

Een evaluatie van de houding van het Westen tegenover het Midden-Oosten biedt een geschikt uitgangspunt voor het bepalen van de positie van dit gebied in de internationale politiek. Deze Westerse houding is in niet geringe mate beïnvloed door het beeld, dat men zich in het Westen van het betreffende gebied, zijn inwoners, instellingen en cultuur gemaakt heeft. Het beeld heeft een historische achtergrond en het is zaak om hier, zij het heel kort, bij stil te staan.

II. *Historische achtergrond*

Vanaf de komst van de Islam is een antithese ontstaan tussen het Westen en de wereld van de Islam. In het algemeen treft men in het Westen een ongunstig beeld aan over de Islamitische historie en cultuur.

In dit verband volstaan we met het noemen van: de stelling van Pirenne, de studie over het Westerse Islam-beeld van *Daniël*, de hypothese van Panikkar, het beeld van de 'abominabele Turk'.

Literatuur:

- Alfred F. Havighurst— The Pirenne thesis
Problems in European Civilization, 1958
- Norman Daniël— Islam and the West
The making of an image, eerste druk, 1960
- K.M. Panikkar— Asia and Western Dominance
A survey of the Vasco da Gama Epoch of Asian History,
1498-1945, 3e druk, 1955
- Dorothy Vaughan— Europe and the Turk
A pattern of alliances, 1350-1700, 1954
- Barnette Miller— The palace school of Muhammed the Conqueror, 1941
(Introduction)

III. *Nut van een analytisch raamwerk*

Een eenzijdig en vertekend beeld levert een beschouwing, die het Midden-Oosten slechts van "buiten af" benadert; het bijvoorbeeld louter ziet als een arena, waar

een internationaal steekspel zich op gezette tijden voordoet. Voortdurend blijkt immers, dat intern op dit gebied plaatsvindende ontwikkelingen hun weerslag hebben op het internationale vlak terwijl het omgekeerde eveneens geldt. Deze wisselwerking is bijzonder moeilijk te onderkennen in vele gevallen, omdat zij zich in verschillende modaliteiten afspeelt.

Een historische beschouwing van ons onderwerp zal aan duidelijkheid winnen indien zij gebruik maakt van een adequaat analytisch raamwerk. Dit zal allereerst een onderscheid moeten aanbrengen tussen een *extern* en een *intern regionaal* aspect. Vervolgens kan het onder elk van deze gezichtspunten nog een aantal "relevantiekaders" aangeven.

Het zou er aldus kunnen uitzien:

A. EXTERN	B INTERN-REGIONAAL
1. de mogendheden en het Midden-Oosten (politieke, economische facetten). VS, Sowjetunie, Engeland, Frankrijk, China	1. De <i>Arabische wereld</i> en de niet-Arabische landen: <i>Israël, Turkije, Perzië</i> .
2. Het Midden-Oosten en zijn cultureel verwante en geopolitiek aangrenzende omgeving, de wereld van de <i>Islam: Afrika</i> . (Arabisch Afrika als brug tussen Arabisch Azië en zwart Afrika	2. Het <i>Arabisme</i> . Politiek-ideologisch verschijnsel. Inter-Arabische betrekkingen.
3. Het Midden-Oosten als onderdeel van de <i>Derde Wereld</i> . Afro-Aziasisme. Niet-gebonden, de economische onderontwikkeltheid.	3. Politiek- en sociaal-structurele factoren. <i>Groepen</i> , partijen, stromingen. Het <i>pluralisme</i> van de samenleving in het Midden-Oosten.

Opmerking:

De historische basislijn is voor de verschillende kaders niet dezelfde.

Voor A 1 bijvoorbeeld:

het begin van de 19e eeuw.
na 1945

Voor A 3:

IV. *Belichting van enkele thema's met behulp van het raamwerk*

1. Impact van het Westen; Eerste Wereldoorlog en vredesregeling.
2. Het Midden-Oosten als "Chasse gardée van het Westen 1920-1955".
 - a. Inter-bellaire tijd: Groei van het Arabisch nationalisme; de kwestie Palestina
 - b. 1945-1955: De Westelijke Grote Drie en de Arabische wereld; het Bagdad-Pact; Israël.
3. Van Bagdad-Pact tot juni-oorlog: Amerikaanse-Russische confrontatie; de paradox van het Arabisme; toespitsing Israëliisch/Arabische controverse.
4. Van juni- tot oktober-oorlog: Het Palestijnse verzet; machtsverschuivingen in de Arabische wereld; olie als politiek wapen.

ENIGE GEGEVENS

Algemeen

Voor de Tweede Wereldoorlog waren verschillende termen in zwang voor het gebied tussen Griekenland en India (Levant; Nabije Oosten; Midden-Oosten, Klein-Azië; Voor-Azië).

De term Midden-Oosten is vooral opgekomen sinds de vestiging van het Britse "Middle East Command" en daarmee samenhangende civiele organisaties ("Middle East Supply Centre") tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Hoewel hierover geen eensluidende mening bestaat, rekent men meestal tot het *Midden-Oosten*: Turkije; het gebied van de zg. *Vruchtbare Halve Maan* (nu verdeeld in de staten: Libanon, Syrië, Israel, Irak, Jordanië) het Arabische schiereiland; Egypte (de enige Afro-Aziatische staat in geografisch opzicht) en Perzië (Iran).

NB een zeker onlustgevoel t.a.v. het gebruik van de uit het Europese imperiale verleden stammende en in elk geval Europa-centrische term "Midden-Oosten" doet vooral vele Aziatische publicisten bij voorkeur de term *West-Azië* gebruiken (Egypte ligt echter maar voor een heel klein deel in West-Azië).

De totale *bevolking* van het Midden-Oosten werd in 1971 geschat op 132.14 miljoen. Dit gebied is voorts één der rijkste *oliegebieden* ter wereld. Olieproductie (in miljoenen tonnen per jaar): 1955 totaal 162.

LAND	1970	1971	1972
Bahrein	3,8	3,8	3,6
Irak	76,4	79,4	67,8
Katar	17,3	20,4	23,3
Koeweit	137,4	146,8	151,2
Koeweit (neutrale zone)	26,9	29,0	-----
Libië	161,7	132,4	106,3
Oman	16,6	14,3	14,1
Perzië	191,7	216,2	242,7
Saoedi-Arabië	176,8	223,9	285,9
Aboe Dhabi	33,7	45,6	48,9
Egypte	16,4	14,7	10,6

In 1964 publiceerden de Verenigde Naties een rapport over de *economische groei* in enkele staten van het Midden-Oosten. Zowel in de agrarische als in de industriële sector werd deze o.a. door gunstige weersomstandigheden en een voortgaande industrialisatie bevorderd in het tijdvak 1961-1963.

Israëliisch-Arabisch geschil

Dit heeft betrekking op het bestaan van de *staat Israël* in de eerste plaats. Voorts bestaat er de kwestie van de toepassingen van het *water uit de Jordaan* voor de bevoeiingswerken. Een plan van de Amerikaanse deskundige Johnson terzake (verdeling van watergebruik onder Israël en de Arabische oeverstaten) werd in 1955 om politieke redenen door de Arabische staten verworpen.

Het neteligste probleem vormen de Palestijnse vluchtelingen. Blijkens een rapport van oktober 1963 van de VN-vertegenwoordiger Davis, verbleven op 30 juni 1963 1.210.170 vluchtelingen in Jordanië, de Gazastrook (Egyptisch gebied), Syrië en Libanon. Van dit aantal verbleef dan 2/3 deel in 57 VN-kampen.

Na de juni-oorlog zijn naar schatting 450.000 tot 500.000 vluchtelingen ontstaan, van wie ongeveer de helft uit Palestijnen bestaat. Het totaal aantal vluchtelingen (inclusief niet-Palestijnen) zou eind 1971 ongeveer 1,6 miljoen bedragen.

SOCIAAL-ECONOMISCHE FEGEVENS

Land	1972		1973	
	I	II	III	IV
Algerije	4270	360	4,8	8,69
Egypte	6870	220	0,2	0,82
Irak	3090	370	1,4	0,90
Israël	5690	2190	5,2	22,27
Noord Jemen	290	480	2,4	1,51
Jordanië	570	260	- 3,5	26,57
Koeweit	2850	830	- 2,1	- 4,37
Libanon	1610	660	0,8	4,32
Libië	3420	1450	8,1	2,80
Marokko	3600	260	2,5	6,95
Perzië	10800	450	7,7	1,26
Saoedi- Arabië	3220	540	7,4	0,35
Soedan	1850	120	- 0,9	0,73
Syrië	1750	290	3,1	2,89
Tunesië	1270	320	3,6	24,65
Turkije	10860	340	4,0	5,20
Zuid Jemen	-	120	- 7,2	2,78

I: Bruto Nationaal Produkt tegen marktprijzen per hoofd van de bevolking in US \$

II: Bruto Nationaal Produkt tegen marktprijzen per hoofd van de bevolking in US \$

III: Gemiddelde jaarlijkse groei BNP in %

IV: Netto ontvangen hulp per hoofd van de bevolking in US \$

Ter vergelijking:

1973

land	BNP in miljoen US \$
België	3600
Bondsrepubliek Duitsland	4170
Nederland	3430
Verenigde Staten	5510

Bronnen: Winkler Prins Jaarboek 1973

Winkler Prins Jaarboek 1974

BEVOLKINGSGEGEVENS

	1973	1973	1973	1973	1973	1972
Land	Oppervlakte (km ²)	Bevolking (in 1000)	Kinder sterfte/ 1.000 levend geborenen	Geboorte (0/00)	Sterfte (0/00)	Aantal inw./ arts
Algerije	2.381.741	14.438	86,3	49,1	16,9	8.192
Egypte	1.001.449	34.080	119	33,9	12,5	2.004
Irak	434.924	9.750	16,2	49,3	15,5	5.301
Israël	20.700	3.010	20,4	28,5	6,9	400
Jemen	195.000	5.900	—	50,0	22,7	62.561
Jordanië	97.740	2.380	36,3	49,1	16,0	3.810
Koeweit	17.818	830	39,4	43,3	7,4	1.070
Libanon	10.400	2.804	13,6	26,5	4,5	1.475
Libië	1.759.540	2.010	—	45,9	15,8	2.654
Marokko	446.550	15.379	149	49,5	16,5	13.156
Perzië	1.648.000	29.780	—	45,4	16,6	3.297
Saoedi-Arabië	2.149.690	7.487	—	50,0	22,7	11.041
Soedan	2.505.813	16.135	93,6	48,9	18,4	18.665
Syrië	185.180	6.509	24,5	47,5	15,3	3.851
Tunesië	163.610	5.245	125	46,3	16,0	7.348
Turkije	780.576	36.160	153,0	39,6	14,6	2.222
Zuid Jemen Volksrepubliek)	287.683	1.470	—	50,0	22,7	—

Tervergelijking:

	1973	1973	1973	1973	1973	1972
Land	Oppervlakte (km ²)	Bevolking (in 1000)	Kinder sterfte 1000 levend geborenen	Geboorte (0/00)	Sterfte (0/00)	Aantal inw./ arts
België	30.513	9.710	19,8	14,5	12,4	644
Bondsrep. Duitsland	247.973	61.290	23,2	12,8	11,7	568
Nederland	40.844	13.190	11,1	18,8	8,4	832
Verenigde Staten	9.363.123	207.050	19,2	17,3	9,3	669

Bronnen: Winkler Prins Jaarboek 1973
Winkler Prins Jaarboek 1974

- NB — Geschatte bevolkingsgroei Arabische wereld \pm 3% per jaar.
- De Arabische staten zijn alle lid van de op 22 maart 1945 opgerichte Arabische Liga.
- Behalve de in de kolommen genoemde Arabische Staten behoren op het Arabisch schiereiland nog een aantal gebieden, tot eind 1971 onder Britse protectie staande, te worden genoemd, nl. het Sultanaat Oman en een aantal sjeikdommen langs de Perzische Golf gelegen, verenigd in de Federatie van Arabische Emiraten (FAE), als mede het in deze Golf gelegen eiland Bahrein.

Literatuur

- I. *Algemene overzichten*
Yale, William, The Near East, A modern history, University of Michigan, History of the Modern World, 1958
Hitti, Philips K., History of the Arabs, 6e druk 1958 (vele herdrukken)
Lewis, B., The Arabs in history, Grey Arrow ed. 1958
Smith, W.C., Islam in modern history, 1957
- II. *Sociale structuur, cultuur en economie*
Levy, R., The social structure of Islam, 1962
Rodinson, M., Islam et Capitalisme, 1966
Berger, M., The Arab World Today, 1962
Halpern, M., The politics of social change in the Middle East and North Africa, 1963
Patai, Raphaël, Golden River to Golden Road; Society, Culture and Change in the Middle East, 2e druk, 1967
- III. *Ontwikkelingen sinds de 19e eeuw*
Antonius, George, The Arab Awakening, 4e druk, 1961
Biegel, L.C., Het Midden-Oosten, Haard van spanningen en conflicten, 1967,
Biegel, L.C., Minderheden in het Midden-Oosten; Hun betekenis als politieke factor in de Arabische wereld, 1972
 Overzichten Midden-Oosten in Jaarboeken Winkler Prins
Kerr, M., The Arab Cold War 1958-1964, 1965
Kimche, Jon, The second Arab Awakening, 1970,
Kirk, George, The Middle East in the War, 1953
Laqueur, W.Z., Communism and Nationalism in the Middle East, 1957,
Laqueur, W.Z., The Soviet Union and the Middle East, 1959
Laqueur, W.Z., Confrontation: The Middle East and World Politics, 1974
Magnus, Ralph E., ed., Documents on the Middle East, 1969
Mosley, L.O., Power play; The tumultuous world of Middle East oil, 1890-1973, 1973
Polk, W.R., The United States and the Arab World, 1965
Rondot, Pierre, Destin du Proche-Orient, 1959
Sayegh, F.A. ed., The Dynamics of Neutralism in the Arab World, 1964
Schurr, S.H. and Homan, P.T., Middle Eastern oil and the Western world; Prospects and problems, 1971
Seale, Patrick, The struggle for Syria; A study of post-war Arab politics, 1945-1958, 1965
Thomas, H., The Suez Affair, 1967
Vernier, Bernard, Armée et politique au Moyen Orient, 1966
Zeine, Z.N., The struggle for Arab Independence, 1960
 Uit het verzamelwerk: Onze jaren 1945-1970, aflevering 19 (Storm om Israël); 39 (de Suez-crisis); 46 (Gisting in het Midden-Oosten); 93 (de zesdaagse oorlog); 110 (Midden-Oosten: smeulend conflict).

IV. *Palestina - Israël*

- Collins, L. and Lapierre, D.*, O Jerusalem! The bitter epic struggle for the city of peace, 1973
Gabbay, Rony E., A political study of Arab-Jewish conflict. The Arab Refugee Problem, 1959
Kimche, Jon and David, Both sides of the Hill: Britain and the Palestine War, 1960
Kimche, Jon, The Unromantics, The Great Powers and the Balfour Declaration, 1968, C.I.
Ellemers, J.E., Van Idee tot Moderne Staat. Een studie over het ontstaan van de Israëlische Maatschappij en de veranderingen daarin, 1967
Eytan, W., The first ten years. A diplomatic history of Israël, 1958
Idenburgh, P.J.A. en Geelkerken, P.J., Het konflikt in het Midden-Oosten, 1973
Khoury, Fred J., The Arab-Israeli Dilemma, 1968
Lilienthal, David, What price Israël? 1953
Marlowe, J., The Seat of Pilate. The British Mandate in Palestina, 1959
Parkes, J., Whose land? A history of the peoples of Palestine, 1970
Stein, Leonard, The Balfour Declaration, 1961
Sykes, Christofer, Crossroads to Israel, 1965,
Stol, A., Zwarte september, acties en achtergronden, 1974
Weizmann, Chaim, The Jewish People and Palestine, 1939
Weizmann, Chaim, Trial and Error (Autobiography), 1949
Zurayk, C.N., Palestine. The meaning of the disaster, 1956
Sartre, Jean-Paul, ed., Le conflit israëli-arabe. Dossier, Le temps moderne, 22e Année, 1967 no. 253 bis.
Rodinson, M., Israel et le Refus arabe. 75 Ans d'Histoire, 1968,
Laqueur, W.Z., The Road to War, 1967, 1968

Tijdschriften

The Middle East Journal—	Washington D.C.
New Outlook; Middle East Monthly—	Tel Aviv
The journal of Palestine studies—	Beirut
Middle Eastern studies—	Londen
Oriënt—	Parijs

Recente Publikaties

- Ajami, F.*, Middle East ghosts, *in*: Foreign Policy, no. 14, Spring 1974, pp. 91-111
Battle, L.D., Peace, Inshallah, *in*: Foreign Policy, no. 14, Spring 1974, pp. 111-126
Brecher, M., Israels foreign policy: challenges of the 1970's, *in*: International Journal, vol. XXVIII, no. 4, Autumn 1974, pp. 748-766
Current History, February 1974, The Middle East 1974, special issue, vol. 66, no. 390
Insight on the Middle East War, by the Insight team of the Sunday Times, London 1974
Journal of Palestine Studies, vol. III, no. 2, Winter 1974, special issue, "The October War and its aftermath"
Kelidar, A., The palestine guerilla movement, *in*: The World Today, October 1973
Kerr, M.H., Hafiz Asad and the changing pattern of Syrian politics, *in*: International Journal, vol. XXVIII, no. 4, Autumn 1973, pp. 689-706
Safran, N., The war and the future of the Arab-Israeli conflict, *in*: Foreign Affairs, vol. 52, no. 2, January 1974, pp. 215-236
Smart, I., The super-powers and the Middle East, *in*: The World Today, January 1974, pp. 4-15
Strategic Survey 1973, Middle East war, pp. 13-52

I. *De Balfour-verklaring*, 2 november 1917, Keesings Historisch Archief, 23 juni 1967, 397

Zijne Majesteits regering staat positief tegenover de vestiging in Palestina van een nationaal tehuis voor het Joodse volk en zal doen wat zij kan om het bereiken van dit doel te vergemakkelijken, waarbij duidelijk begrepen moet worden dat niets ondernomen zal worden dat ingaat tegen de burgerlijke en religieuze rechten van de bestaande niet-Joodse gemeenschappen in Palestina, of de rechten en politieke status die de Joden in enig ander land genieten.

II. Aanhef van het VN-verdelingsplan, 29 november 1947, *in*: The Arab-Israeli conflict, Documents-Comments, New Delhi 1967, pp. 152-153

1. The Mandate for Palestine shall terminate as soon as possible but in any case not later than 1st August 1948.

2. The armed forces of the mandatory Power shall be progressively withdrawn from Palestine, the withdrawal to be completed as soon as possible but in any case not later than 1st August 1948.

The mandatory Power shall advise the Commission, as far in advance as possible, of its intention to terminate the Mandate and to evacuate such area.

The mandatory Power shall use its best endeavours to ensure that an area situated in the territory of the Jewish State, including a seaport and hinterland adequate to provide facilities for a substantial immigration, shall be evacuated at the earliest possible date and in any event not later than 1st February 1948.

3. Independent Arab and Jewish States and the Special International Regime for the City of Jerusalem set forth in part III of this plan, shall come into existence in Palestine two months after the evacuation of the armed forces of the mandatory Power has been completed but in any case not later than 1st October 1948. The boundaries of the Arab State, the Jewish State, and the City of Jerusalem shall be as described in parts II and III below.

4. The period between the adoption by the General Assembly of its recommendation on the question of Palestine and the establishment of the independence of the Arab and Jewish States shall be a transitional period.

III. *UN General Assembly, Resolution no. 194 (III)* of 11 december 1948- UN Conciliation Commission for Palestine, *uit: Khouri, Fred, J., The Arab-Israeli Dilemma*, 1968, P. 368

The General Assembly:

Having considered further the situation in Palestine, . . .

2. Establishes a Conciliation Commission consisting of three States Members of the United Nations:

7. Resolves that the Holy Places — including Nazareth — religious buildings and sites in Palestine should be protected and free access to them assured, in accordance with existing rights and historical practice; . . .

8. . . . Requests the Security Council to make further steps to ensure the demilitarization of Jerusalem at the earliest possible date;

Instructs the Commission to present to the fourth regular session of the General Assembly detailed proposals for a permanent international regime for the Jerusalem area which will provide for the maximum local autonomy for distinctive groups consistent with the special international, states of the Jerusalem area: . . .

11. Resolves that the refugees wishing to return to their homes and live at peace with their neighbours should be permitted to do so at the earliest practicable date, and that compensation should be paid for the property of those choosing not to return and for loss of or damage to property which, under principles of international law or in equity, should be made good by the Governments or authorities responsible;
Instructs the Conciliation Commission to facilitate the repatriation, resettlement and economic and social rehabilitation of the refugees and the payment of compensation, and to maintain close relations with the Director of the United Nations Relief for Palestine Refugees and, through him, with the appropriate organs and agencies of the United Nations; . . .
14. Calls upon all Governments and authorities concerned to cooperate with the Conciliation Commission and to take all possible steps to assist in the implementation of the present resolution; . . .

NB. Paragraaf 11 bevat de uitspraak over het recht van de vluchtelingen om terug te keren.

IV. *UN General Assembly, Resolution no. 273 (III) of 11 May*

1949-Admission of Israel to UN membership, uit: *Khouri, Fred J., The Arab-Israeli Dilemma, 1968, p. 368*

Having received the report of the Security Council on the application of Israel for membership in the United Nations,

Noting that, in the judgment of the Security Council, Israel is a peace-loving State and is able and willing to carry out the obligations contained in the Charter,

Noting that the Security Council has recommended to the General Assembly that it admit Israel to membership in the United Nations,

Noting furthermore the declaration by the State of Israel that it "unreservedly accepts the obligations of the United Nations Charter and undertakes to honour them from the day when it becomes a Member of the United Nations,"

Recalling its resolutions of 29 November 1947 and 11 December 1948 and taking note of the declaration and explanations made by the representative of the Government of Israel before the Ad Hoc Political Committee in respect of the implementation of the said resolutions,

The General Assembly:

Acting in discharge of its functions under Article 4 of the Charter and rule 125 of its rules of procedure,

1. Decides that Israel is a peace-loving State which accepts the obligations contained in the Charter and is able and willing to carry out those obligations;
2. Decides to admit Israel to membership in the United Nations.

V. *Een interview met ex-premier Ben Goerion, 20 juni 1967 (fragment) uit: Le Monde (20 juni 1967)*

"Wij moeten een nieuwe poging doen, met Nasser tot een gesprek te komen. Als hij met ons zou willen onderhandelen, zouden wij de hele Sinai teruggeven", heeft David Ben Goerion zaterdag verklaard. De vroegere Minister-President verzekerde, dat hij groot respect had voor Nasser, "die een patriot is, en die iets voor Egypte wil doen".

Hij heeft zich echter enigszins sceptisch uitgelaten over de mogelijkheden tot bilaterale onderhandelingen te komen met de Arabische staten afzonderlijk. "Zonder toestemming van Egypte zal geen enkele Arabische staat met ons willen onderhandelen", zei hij. BenGoerion sprak zich uit vóór een autonome, Arabisch-Palestijnse staat op de Westelijke oever van de Jordaan, die thans door de Israëliëse troepen wordt bezet. Een dergelijke staat, zei hij, zou economische banden met Israël moeten hebben en een uitweg naar de Middellandse Zee. Maar het Israëliëse leger zou volgens hem aan de Jordaan moeten blijven en Koning Hoessein zou slechts de soevereiniteit over Trans-Jordanië behouden.

Ben Goerion bracht in herinnering, dat hij, vóór de stichting van de staat Israël herhaaldelijk heeft aangedrongen op een federatie van Arabisch Palestina en de Joodse staat, volgens de formule voorgesteld door de Verenigde Naties, maar verworpen door de Arabische staten zelf.

VI. *Achtergronden van de juni-oorlog; uit: Jaarboek Winkler Prins, 1968*

Een analyse van de achtergronden van het conflict levert een ingewikkeld samenspel van factoren op, waarvan enkele verdienen te worden benadrukt. Daar was allereerst de Amerikaans-Russische rivaliteit om het winnen van invloed in het Midden-Oosten. Dit uitte zich o.a. in grootscheepse wapenleveranties aan elkaars wederzijdse cliënten. Deze lagen niet zelden met elkaar onderling overhoop en dat bevorderde weer de neiging om van het verworven oorlogstuig gebruik te maken. Voorts was er de militaire steun die China verschafte aan Palestijnse verzetsgroepen in Syrië. Vele Palestijnen hadden zelfs een opleiding in guerilla-oorlogsvoering in China ontvangen.

Sinds begin 1966 werd de Arabische wereld bovendien verscheurd door de tegenstelling tussen voor- en tegenstanders van het door Koning Feisal van Saoedi-Arabië gelanceerde Islamitische alliantieplan. Welk religieus motief hier ook aan ten grondslag mocht liggen, in politiek opzicht had dit plan het duidelijke oogmerk, de positie van Nasser en andere radicalistische Arabische leiders te ondergraven door een activering van conservatieve krachten. Het plan had de stilzwijgende instemming van Engeland en de Verenigde Staten. Dit bracht de Sovjet-Unie er weer toe om de radicalistische regimes van Egypte, Syrië en Irak te steunen. Het breekpunt kwam ten slotte in Syrië. Daar voelde zich het bewind — leden van een factie binnen de regerende Ba'ath-partij, in februari 1966 door een staatsgreep tegen een andere Ba'athfactie aan de macht gekomen — het meest door Feisals plan bedreigd. Om zich in zijn steeds wankeler wordende positie te handhaven, roerde het heftiger dan welk ander Arabisch regime de oorlogstrom tegen Israël en gaf daarom ook de vrije hand aan Palestijnse terroristen. Maar hierdoor haalde het zich weer de woede van Israël op de hals. Zo werd Syrië de "geleidedraad" waarlangs zich de spanning opgewekt aan de inter-Arabische "pool" van tegenstellingen door het Islamitische alliantieplan, kon ontladen aan de andere "pool" van tegenstellingen in het Midden-Oosten, die tussen Israël en de Arabische wereld.

VII. *Verklaring van Generaal Rabin; uit: Le Monde, 29 febr. 1968*

Terugblikkend naar de situatie aan de vooravond van het conflict verklaarde de organisator van Israël's eclatante overwinning, de Chef-Staf, Generaal Itshak Rabin in een vraaggesprek met het Franse blad LE MONDE (29/2-1968) o.m.: "Ik denk niet dat Nasser de oorlog wilde. De 2 divisies die hij de 14e mei naar Sinaï zond, zouden niet voldoende zijn geweest voor een offensief tegen Israël. Hij wist het en wij wisten het. Dit feit bewijst naar mijn mening dat Nasser niet werkelijk geloofde dat wij Syrië zouden aanvallen. Hij blufte; hij wou zich voor een koopje als de redder van Syrië opwerken en zo grote sympathie voor zich winnen in de Arabische wereld.

Wij kenden deze list, omdat hij die reeds had toegepast in 1960 tijdens de periode van de Syrisch-Egyptische Unie. Na afloop van een actie die wij hadden uitgevoerd in de gedemilitariseerde zone, had hij troepen samengetrokken onder het voorwensel dat wij een aanval voorbereidden. Een maand later trok hij ze terug, terwijl hij de Syriërs verzekerde dat hij erin geslaagd was ons vrees aan te jagen. Maar 8 jaar lang had hij niet het terugtrekken van de VN-troepen gevraagd. Deze keer voelde hij behoefte om aan zijn bluf meer geloofwaardigheid te schenken. Inderdaad had de propaganda van de anti-Nassergezinde Arabische staten hem tot het

uiterste gedreven door hem voortdurend ervan te beschuldigen zich "achter de internationale strijdmacht te verschuilen". Over het waarom van de afsluiting van de Golf van Akaba merkte Generaal Rabin op, dat Nasser in het begin slechts om terugtrekking van de VN-macht langs de Egyptisch-Israëlische grens had verzocht. Oe thant dwong Nasser echter, "ongelukkig genoeg", volgens Rabin, te kiezen uit 2 mogelijkheden: òf handhaving van de VN-macht op al zijn posities, òf een totale en definitieve terugtrekking van deze macht. "Ik geloof zelfs", zo vervolgde de Generaal, "dat de VN-Secretaris-Generaal, deze eis publiek maakte voor zij bij Nasser bekend was. Deze koos het ontketenen van de crisis van Akaba om zijn gezicht niet te verliezen".

VIII. *President Sadat over de oktober-oorlog*, interview op 24 april 1974 in: *The Egyptian Gazette*, 25 april 1974.

President Anwar El Sadat was quoted here today as saying that no Israeli government would ever dare again to declare mobilisation for war with the Arabs.

In an interview with the Lebanese weekly magazine "Al Hawadess" carrying tomorrow's date, President Sadat said Israeli Defence Minister Moshe Dayan had depended on air supremacy in the Middle East war last October because he did not have the necessary human power. The President told El Sayed Selim Al Lawzy, publisher of the Magazine: I would like to see the Israeli government which dares to declare a general mobilisation again. Such a government will never exist.

The Egyptian Leader said the October war has proved that supremacy in man power was the basis for a strategic advantage.

He added: I hit him (Dayan) where it hurts most — with the hidden power in which I have supremacy. It is this power which ousted him from the battle.

The President said there was no problem about Israeli withdrawal from the Sinai desert adding: "The Israeli army is bound to withdraw, whether Dayan remains Defence Minister or not".

IRAQI PULLOUT

He said Iraq had ordered the withdrawal of one of the airforce squadrons from the Egyptian front during the decisive last four days of the October war but this had not affected Arab solidarity. He added: "We have heard those (Arab nations) who tell us -you (Egyptians) have stepped out of the battle by accepting cease-fire, and therefore we will terminate our agreements to supply you with oil.

But this attitude does not affect Arab solidarity. When Libya withheld petroleum from Egypt on the pretext that we had left the battle-unaware of the real nature of the struggle we are waging- Algeria and Saudi Arabia continued to supply us with more oil than they had pledged.

ARAB STAND

"These are examples to show you that such attitudes do not affect the United Arab stand and that any attempt to restore conflicts to the Arab World are doomed to failure". President Sadat said.

He added the October war had proved that the only ideology which should prevail in the Arab World was that "we are Arabs".

President Sadat said the late Egyptian Leader Gamel Abdul Nasser had formally asked the Soviet Union, after the Egyptian Air Force was destroyed in the 1967 war, to take charge of Egypt's air defence under Soviet commanders.

URGENT MEETING

He said the request was made at a meeting with Soviet President Nicolai Podgorny who visited Egypt with Marshal Matvei Zakharov, the Soviet Chief of Staff.

President Sadat said he was present when the request was made "so the people would know I was in solidarity with Abdul Nasser over the issue. The Soviet leader agreed, but later, at an urgent meeting the same day, informed President Nasser that the Soviet Union regretted it could not meet the request, President Sadat added.

SECRET VISIT

He said President Nasser paid a secret visit to the Soviet Union after Israel's attack on the Abu Zaabel scrap metal plant near Cairo in February 1970 when about 80 workers were reported killed, and reached an agreement with the Soviet leaders that Egypt be supplied with Sam-3 missiles. The Soviet leaders also agreed to supply Egypt with a special type of planes enabling us to strike Israel in depth".

The Egyptian President said the Soviet sent rockets and crew for purpose. "We kept waiting for the planes but time passed and nothing was heard of them".

The progress of talks between the late President and the Russian during his last trip to Moscow in 1970 made him decide to accept a plan by U.S. Secretary of State William Rogers to stop the war of attrition, President Sadat added.

He said that during a secret visit to Moscow on March 1, 1971 he had rejected a Soviet offer to supply Egypt with planes on condition they would not be used except after Moscow's approval. Asked whether Syria's President Rafez El Assad would benefit from the current lukewarm relations between Egypt and the Soviet Union, and seeing that Syria was reported to have received Mig-23 fighter-bombers, President Sadat said: "Any gain achieved by President Assad is one for me".

ASSAD'S FAVOUR

President Sadat said that when Egypt expelled about 20,000 Soviet experts in 1972, Moscow believed the decision was taken in agreement with the U.S. "But after the Soviets established this was not the case, they again told me there (sic) were ready to honour the agreements on arms", he added.

President Sadat then asked the Russians for the same type of weapons supplied to Syria and the request was met.

The Egyptian President said he would not forget the favour done by President Assad by agreeing to wage the October war with Egypt. He described the Israeli crossing onto the west bank of the Suez Canal during the October war as a theatrical operation

SHAZLY

He said that on October 16 he asked Lieutenant-General Saadeddin El Shazly, the Egyptian Army Chief of Staff at the time, to go to Ismailia and besiege Deversoir Lake, "letting Jews enter this area but not be outside it. The Israeli force will then become prisoner".

President Sadat said he had instructed the High Command five days before the war that the army should remain very calm "as the Israelis will resort to theatrical television operations".

NOT DANGEROUS

President Sadat said that after evaluating the operations he found the Israeli penetration was not dangerous.

The President said he was afraid that other commanders in the Operations Room would adopt Gen Shazly's stand. "Gen. Shazly did not oppose a ceasefire as it is rumoured. He called for the withdrawal of all troops. This was Israel's aim behind the Deversoir operation- that I break down and withdraw my forces".

President Sadat added that he then appointed Major-General Abdul Ghany El Gamassy as Chief of Staff and kept the decision a secret for two months. - Reuter

IX. *El Fatah in punten, uit: De Groene Amsterdammer, 1 maart 1969, p. 7*

1. De Nationale Palestijnse Bevrijdingsbeweging Fatah is de zelfuitdrukking van het Palestijnse volk en van zijn wil zijn grondgebied te bevrijden van de zionistische kolonisatie, teneinde zijn nationale identiteit te hervinden.
2. De Nationale Palestijnse Bevrijdingsbeweging Fatah strijdt niet tegen de Joden als ethnische en religieuze gemeenschap.
Zij strijdt tegen Israël als kolonisatieverschijnsel, dat gebaseerd is op een theocratisch, racistisch en expansionistisch systeem en dat de uitdrukking is van het zionisme en het kolonialisme.
3. De Nationale Palestijnse Bevrijdingsbeweging Fatah verwerpt iedere oplossing die geen rekening houdt met het bestaan van het Palestijnse volk en met het recht van dit volk op zelfbeschikking.
4. De Nationale Palestijnse Bevrijdingsbeweging Fatah verwerpt categorisch de resolutie van de Veiligheidsraad van 22 november 1967 alsmede de missie-Jarring die daarmee samenhangt. Deze resolutie houdt geen rekening met de nationale rechten van het Palestijnse volk. Zij gaat stilzwijgend aan het bestaan van dit volk voorbij. Iedere zogenaamde oplossing die dit fundamentele gegeven miskent moet onvermijdelijk op een mislukking uitlopen. In ieder geval zal de aanvaarding door welke partij ook van de pseudo-politieke resolutie niet bindend zijn voor het Palestijnse volk, dat vastbesloten is zijn strijd tegen de vreemde bezetter en de zionistische kolonisatie genadeloos voort te zetten.
5. De Nationale Palestijnse Bevrijdingsbeweging Fatah proclameert plechtig dat het uiteindelijke doel van haar strijd het herstel is van de Onafhankelijke en Democratische staat Palestina, waarin alle burgers, wat ook hun geloof is, dezelfde rechten zullen genieten.
6. Omdat Palestina deel uitmaakt van het Arabische Vaderland zal de Nationale Bevrijdingsbeweging Fatah zich inspannen opdat de Palestijnse staat actief zal bijdragen aan de totstandkoming van een progressieve en verenigde Arabische samenleving.
7. De strijd van het Palestijnse volk maakt, evenals de strijd van het Vietnamese volk en van andere volken van Azië, Afrika en Latijns-Amerika deel uit van het historische proces van de bevrijdingsstrijd van de onderdrukte volken tegen het kolonialisme en het imperialisme.

X. *Verenigde Naties Veiligheidsraad, Resolutie 338, 22 oktober 1973*

The Security Council

“(1) Calls upon all parties to the present fighting to cease all firing and terminate all military activity immediately, no later than 12 hours after the moment of the adoption of this decision, in the positions they now occupy;

(2) Calls upon the parties concerned to start immediately after the cease-fire the implementation of the Security Council Resolution 242 in all of its parts (i.e. the resolution of November 22, 1967).

(3) Decides that, immediately and concurrently with the cease-fire, negotiations start between the parties concerned under the appropriate auspices aimed at establishing a just and durable peace in the Middle East”.

Aanvaard met 14 stemmen voor, bij onthouding van de V.R. China

- XI. Nadat de wapenstilstand bijna onmiddellijk na de aanvaarding door Egypte en Israël is verbroken komt de Veiligheidsraad op 23 oktober 1973 in spoedzitting opnieuw bijeen, en aanvaard de volgende resolutie in aansluiting op de resolutie 338 van 22 oktober.

Verenigde Naties Veiligheidsraad Resolutie 339, 23 oktober 1973

"The Security Council, referring to its resolution 338 (1973) of October 22, 1973

(1) Confirms its decision on the immediate cessation of all kinds of firing and of all military action, and urges that the forces of the two sides be returned to the positions they occupied at the moment the cease-fire became effective;

(2) Request the Secretary-General to take measures for immediate dispatch of United Nations observers to supervise the observance of the cease-fire between the forces of Israël and the Arab Republic of Egypt, using for this purpose the personnel of the United Nations now in the Middle East and first of all the personnel now in Cairo".

Aanvaard met 14 stemmen voor bij onthouding van de V.R. china.

Zie voor teksten beknopt overzicht van de gebeurtenissen in oktober 1973 Keesing's Contemporary Archives 1973, pp. 26197-26203

Op zaterdagmorgen hield de heer Biegel zijn voordracht die hij bescheiden betitelde als Kanttekeningen bij problemen over het Midden-Oosten. Allereerst begon hij met enkele grepen uit de arabische geschiedenis. De term Midden Oosten is afkomstig uit een Europa-centrisch denken. Het gebied was belangrijk als landbrug tussen drie continenten en is belangrijk vanwege de olierijkdom. Het gebied roept associaties op met de grijze oudheid, maar vooral met de Arabieren en hun godsdienst. Een handjevol Arabieren heeft een groot gebied gearabiseerd en geislamiseerd. Soms was er alleen sprake van arabisering zonder islamisering en soms andersom. Sommige groepen wisten binnen de Arabische wereld hun identiteit te behouden.

Met deze opmerkingen kwam spreker bij een van zijn belangrijkste stellingen nl. dat de Arabische wereld geen homogeen geheel vormt. In deze veelvormige wereld was een tolerante houding opvallend tegenover anderen. Er waren discriminerende bepalingen t.o.v. christenen en Joden, die als tweederangs burgers werden behandeld en een hoofdelijke belasting moesten betalen, maar zelden aan vurige bekeringsijver werden blootgesteld.

Zo konden niet-islamitische groepen een soevereiniteit in eigen kring behouden.

Daarnaast was er nogal wat secte-vorming binnen de Islam zelf. Kenmerk van de Islam is de nadruk op correcte gedragsregels en het ontbreken van een scheiding tussen wereldlijke en geestelijke zaken. Sectevorming was dan ook vaak een uiting van maatschappelijke spanningen en conflicten.

Spreker wees daarna op het merkwaardige feit dat de beeldvorming van de Islam en de Arabische wereld in het westen zo negatief was en is. Hij noemde de stelling van Pirenne als voorbeeld. In werkelijkheid heeft de Arabische wereld lange tijd een donorpositie gehad voor Europa: Dantes Divina Commedia valt niet los te denken van zijn Arabische achtergrond. Hoe is die merkwaardige beeldvorming tot stand gekomen. De oorzaak moeten we zoeken in de overheersende positie van Europa in de 19e eeuw toen de geestelijke invloed van Europa zeer groot was. De westelijke aanwezigheid in het Midden Oosten veroorzaakte er een ontwrichting van de oude structuren. Een kleine groep

maakte kennis met de verlichtingsideeën van het westen., bv. de gedachte van de volkssoevereiniteit. Het begrip natie werd verbreid. De taal als bindend element begon men meer te waarderen.

Zo was de opstand van de Christenen in de Balkan veel meer veroorzaakt door een gevoel van eigen nationaliteit dan door een ontevredenheid over eigen geloofsidentiteit.

Ook bij de geloofsgenoten van de Turken kwamen nationale gevoelens tot leven. Maar in dit bewustwordingsproces konden anders-gelovige Arabische groeperingen een belangrijke rol spelen, enerzijds om van hun positie als tweederangsburgers af tekomen en anderzijds omdat het voor Islamieten toch een moeilijke zaak bleef om in opstand te komen tegen het gezag van de sultan, Gods schaduw op aarde.

Bovendien is het begrip Nationalisme eigenlijk wezensvreemd voor de Islam. Een belangrijke rol in het overnemen van westerse ideeën is gespeeld door militairen. Immers de Arabische vorsten namen de superieure westerse militaire techniek over maar het gevolg was dat hun officieren opstandige onrustige elementen gingen vormen.

Maar vastgesteld moet worden dat a. de intelligentsia steeds gefrustreerd werd bij pogingen om westerse ideeën over soevereiniteit te verwerklijken omdat de westerse grote mogendheden deze emancipatie tegengingen; b. ook de militairen, afkomstig uit alle lagen van de bevolking en niet alleen uit de feodale grootgrondbezit zoals bv. in Zuid Amerika, met het Westen botsten bij verwezenlijking van hun verlangens en c. dat vooral Engeland en Frankrijk steeds de zijde kozen van de conservatieve machthebbers bij sociale conflicten via de methode van de indirect rule.

Egypte nu is het eerste land dat nationalisme gaat ontwikkelen vanuit westerse ideeën maar tegen de grote westerse invloed.

Twee begrippen moeten hier genoemd: wataniyah, een nationalisme op basis van een bepaald grondgebied, een staat en daarnaast veel belangrijker quaulmiyah, een volksnationalisme of arabisme. Dit laatste is nu de dominante ideologie in de Arabische wereld.

Spreker wees daarna op de gebeurtenissen rond de eerste wereldoorlog: voor de Arabieren een fraai staaltje bedrog door de westerse wereld. Voor hen is 1920 een rampjaar. Er zijn vele redenen te geven waarom de Arabieren toch niet kunnen komen tot een eensgezind optreden tegen het Westen. Spreker achtte het in dit verband niet nodig daarop in te gaan. Belangrijker is nu de nieuwe inbreng die van Nasser afkomstig is nl. het Arabische socialisme. Een zoeken naar een eigen synthese tussen het westen en het eigen verleden. In het Mohammedaanse geloof wordt een belangrijk socialistisch element ontdekt. Natuurlijk zijn niet alle Islamieten heirmee gelukkig. Het Midden-Oosten werd ook na de 2e wereldoorlog betrokken bij de tegenstelling Rusland – Amerika. Ook een rol bij de gezamenlijke krachtsinspanning voor een verenigd Arabisch optreden speelde het feit dat de koloniale overheersers gebruik maakten van minderheden om hun gezag te handhaven. Sinds 1967 is er een komplicerend element bijgekomen: nl. het Palestijnse activisme.

drs M. Suudi

DE GESCHIEDENIS VAN DE PALESTIJNSE ZAAK

De wortels van de gebeurtenissen moeten gezocht worden in de laatste vijftig tot zestig jaar.

In 1914 kwamen Arabische officieren uit het Turkse leger in het geheim bij elkaar in Damascus, om zelf actief te worden voor de verkrijging van onafhankelijkheid. Zij zochten daartoe contact met de grote mogendheden. Sherif Hoessein werd als leider

aangezocht en hij had relaties met Mac Mahon. In totaal 8 brieven is er tussen beiden onderhandeld, waarbij de omschrijving van de grenzen van een toekomstige Arabische staat een moeilijke zaak bleef. De belangrijkste brief uit deze correspondentie is die van 24 oktober 1915, die de grenzen aangaf m.u.v. een gebied "ten westen van Damascus". De zaak moest later nog nader besproken worden.

Was Palestina bedoeld bij 'gebied ten westen. .' of hoorde het bij een onafhankelijke Arabische staat? Volgens Engeland zou de laatste vraag ontkennend beantwoord moeten worden. Maar sinds in 1972 Britse archieven open zijn gegaan weten we dat deze openlijke bewering een leugen is. (gepubliceerd in Stanford, USA, afkomstig uit het Britse Foreign Office en uit het bezit van een Amerikaans delegatielid op de vredesconferentie van Parijs)

Het eerste document bestond uit 20 pagina's en was een geheim stuk, getiteld "Memorandum over de britse verplichtingen jegens Husayn". Het tweede, 12 pagina's, eveneens geheim, was getiteld "Supplement op de eerdere verplichtingen van Zijne Majesteits regering". Omdat de stukken alleen bestemd waren voor de leden van de delegatie en niet voor het publiek, waren zij in klare taal gesteld, zonder de gebruikelijke diplomatieke omzichtigheid.

Twee aanhalingen lijken van belang; één uit het eerste stuk:

"Met betrekking tot Palestina is Zijne Majesteits regering door de brief van Sir Henry MacMahon aan de Sherif van 24 oktober 1915, gebonden dit binnen de grenzen van de arabische onafhankelijkheid te laten vallen"

en één uit het tweede:

"Geheel Palestina, binnen de beperkingen zoals uiteengezet in het eigenlijke memorandum, valt binnen de grenzen waarbinnen Zijne Majesteits regering zich tegenover de Sherif Husayn heeft verplicht de onafhankelijkheid van de Arabieren te erkennen en te bewaren".

De strekking van de Sykes-Picot overeenkomst wordt vaak gezien als die van een 'normale' overeenkomst tussen koloniale mogendheden over de verdeling van politieke macht in koloniën. Maar uit archiefstukken blijkt dat Engeland veeleer bedoelde een verdeling van culturele en economische invloed en veel minder van politieke invloed. Over Palestina wordt niet gesproken, wel over een internationale haven. Toen de Bolsjewieken in 1917 de geheime onderhandelingen met de Engelsen en tussen Engelsen en Fransen publiceerden, bleek uit de reactie van de Engelse regering dat ze haar eigen afspraken niet eens meer kende, anders hadden ze zich niet in een derde probleem gestort.

De Balfour Declaration van de Britse regering moeten we niet zien als een product van religieuze overtuigingen, maar als een stukje Realpolitiek.

Weizmann heeft geschreven dat hij al in december 1914 wist dat Herbert Samuel, een Britse Jood, die toen President of the Local Government Board was, een memorandum voorbereidde voor de toenmalige eerste minister Asquith, over een joodse staat in Palestina. Samuel werd later de eerste Britse Hoge Commissaris in Palestina en sympathiseerde met het Zionisme. Hij schreef in totaal drie memoranda over Palestina. Het eerste is gedateerd januari 1915. Hierin gaf Samuel toe dat de onmiddellijke vestiging

van een joodse staat in Palestina nog onmogelijk was omdat dan "400.000 of 500.000 Mohammedanen van arabisch ras onder een regering zouden geplaatst moeten worden die gevestigd zou zijn op de steun van 90.000 of 100.000 Joden" waarbij de kans bestond dat de "droom van een welvarende vooruitstrevende joodse staat, het tehuis van een schitterende beschaving, zou verdwijnen in een reeks onverkwikkelijke conflicten met de arabische bevolking".

Hij stelde daarom voor Palestina bij het britse rijk te annexeren totdat de Joden de meerderheid zouden hebben bereikt. Lang voor het eind van de oorlog stelde deze vooraanstaande britse Jood dus voor geleidelijk een joodse staat in Palestina mogelijk te maken via een overgangperiode onder brits bestuur.

Gevaarlijke taal, maar toegegeven moet worden, dat Samuels denkbeelden hun vrucht afwierpen. Zijn memorandum werd in feite de hoeksteen van de britse zionistische politiek in Palestina.

De Joodse bevolking in Palestina zou een bolwerk kunnen vormen ter bescherming van de Engelse belangen in Egypte. Het Engelse imperium zou nieuw bloed krijgen door de expansie van Engeland in het Midden Oosten.

In 1917 ging het slecht met de oorlog. De Britten begonnen zich ongerust te maken. Om de situatie te redden lanceerden twee britse politici, Milner en Amery hun ideeën over het "nieuwe imperialisme" die leidden tot een standpunt dat in de Balfour-verklaring van november 1917 vastgelegd zou worden. Op 31 oktober 1917 las Balfour in het britse kabinet een verklaring voor waarin hij zei dat de meerderheid van de Joden in Rusland, Amerika en over de gehele wereld, nu het Zionisme steunden, en dat britse steun aan het Zionisme de Britten in staat zou stellen propaganda te maken in Rusland en Amerika.

Maar als Balfour de term National Home gebruikt dan verstond hij er onder een protectoraat waarbinnen de Joden in staat waren een eigen samenleving op te bouwen zonder dat het een Joodse staat zou worden. Er is een parallel in de overeenkomst tussen Engeland en Hoessein en die tussen Engeland en de Joden.

We kunnen stellen dat de Balfour Declaration, geschreven als een persoonlijke brief maar verplichtend namens de Engelse regering, geen been heeft om op te staan in internationaal recht *omdat* uit bovenaangehaalde Engelse documenten zeker blijkt dat in de belofte van Engeland aan Hoessein Palestina inbegrepen was.

En sprak Weizmann met dubbele tong toen hij de vrees van de Arabieren probeerde weg te nemen?

In een toespraak in Jeruzalem op 27 april 1918 riep hij uit "geloof hen niet die insinueren dat wij de bedoeling hebben om wanneer de oorlog over is de politieke macht in dit land over te nemen". Het is niet nodig te zeggen dat de Arabieren dit soort uitspraken nooit geloofden en dat zij vast hielden aan hun verzet tegen de zionistische doeleinden en tegen het britse bestuur, kortom tegen dat staaltje van "Realpolitik" dat ontstond door de vermenging van britse en zionistische politiek.

Waarom zouden de Palestijnen de Joodse staat erkennen op dit moment, als ze sinds de Eerste Wereldoorlog er al tegen vechten?

Het is een gevecht tussen twee groepen: één groep die zich eigenaar voelt en één groep die eigenaar zou moeten zijn.

Het resultaat van de Engelse valse hoop politiek is dat de Joden nu in één getto zitten.

Wat gebeurde er intussen in Palestina in 1917.

De uitspraken van Engelse zijde waren vol belofte en fraaie doelstellingen. Bv. de gezamenlijke verklaring van de britse en franse regeringen van 8 november 1918, enkele dagen voordat de eerste Wereldoorlog eindigde, waarin deze de volken van Syrië, Palestina

en Mesopotamië verzekerden dat de geallieerde politiek erop was gericht "nationale regeringen en besturen in te stellen die hun gezag zouden ontfemen aan de vrije uitoefening van het initiatief en de keuze van de inheemse bevolking".

Deze verklaring is toch wel duidelijk in tegenspraak met de Balfour-declaration. Tenslotte zou de Balfour-verklaring onverenigbaar kunnen worden geacht met het Pact van de Volkenbond van 1919, in het bijzonder met de bepalingen over de zelfbeschikking der volken. Artikel 22 van het pact bepaalt immers, dat gebieden die nog niet in staat zijn op eigen benen te staan onder de moderne wereldomstandigheden als een heilig pand van de beschaving moeten worden toevertrouwd aan ontwikkelde naties die door hun hulpbronnen, hun ervaring of hun geografische ligging deze verantwoordelijkheid het beste op zich kunnen nemen; deze voorgedij moet door hen worden uitgeoefend als mandatarissen uit naam van de Volkenbond.

Volgens lid 4 van dit artikel worden sommige delen van het turkse rijk beschouwd als onafhankelijke staten met als enige voorwaarde dat zij administratieve hulp en bijstand behoeften van een mandataris tot zij in staat zouden zijn op zich zelf te staan, waarbij uitdrukkelijk werd vastgelegd dat "de wensen van de betreffende gemeenschappen bij de keuze van een mandataris een voorname rol moesten spelen". Bij het mandaat over Palestina werden deze bepalingen echter volledig genegeerd. De geallieerden besloten op de konferentie van San Remo het mandaat over Palestina aan Groot-Brittannië op te dragen, in overeenstemming met de eerder gesloten Sykes-Picot-overeenkomst tussen Engeland en Frankrijk. Het was echter al duidelijk geworden dat de bevolking van Palestina bezwaar maakte tegen de aanwijzing van Groot-Brittannië als mandataris. Dit werd nog eens vermeld in het verslag van de King-Crane-kommissie, die in 1919 Palestina bezocht. Dit zou oorspronkelijk een geallieerde kommissie zijn, doch Engeland en Frankrijk namen geen deel, zodat alleen de Amerikaanse leden verslag uitbrachten. Zij rapporteerde onder meer dat "de niet joodse bevolking van Palestina bijna 9/10 van het geheel, beslist tegen het gehele zionistische programma was gekant" en waarschuwde dat:

"De vredeskonferentie haar ogen niet moest sluiten voor het feit dat het anti-zionistische gevoel in Palestina en Syrië intens is".

De aanbevelingen van de King-Crane-kommissie vonden geen gehoor. De Amerikaanse Zionisten trokken zich er niets van aan. Brandels, het hoofd van de Amerikaanse beweging in de VS was duidelijk in zijn onderhoud met Balfour toen hij zei dat: ten eerste Palestina het Joodse thuisland moest zijn, doch niet alleen maar een joods thuisland. Dat was volgens hem een verplichting van de Balfour-verklaring die natuurlijk bevestigd zou moeten worden door de Vredeskonferentie. Ten tweede moest een joods Palestina voldoende economische armslag hebben om op zichzelf te kunnen staan en een gezond sociaal leven te leiden. Dat betekende passende grenzen en niet alleen maar een tuintje in Palestina. Ten derde moest het toekomstige Palestina het land en zijn hulpbronnen die het hart van een gezond economisch leven uitmaken, controleren.

Balfour was het hier mee eens. Hij schreef in een memorandum aan de eerste minister dat de Mogendheden zich hadden verplicht tot het zionistische programma, dat onvermijdelijk een getalsmatige zelfbeschikking uitsloot. Hij vond dat de Mogendheden hier niet te maken hadden met de wensen van een bepaalde gemeenschap, maar welbewust een nieuwe gemeenschap wilden scheppen. Hij gaf toe dat de Geallieerden in Palestina zelfs

niet voor de vorm de lokale bevolking wensten te raadplegen. Volgens hem waren de vier grote mogendheden verbonden tot het Zionisme, dat, terecht of ten onrechte is geworteld in een eeuwenlange traditie en in tegenwoordige behoeften in een hoop voor de toekomst, die veel belangrijker zijn dan de wensen en vooroordelen van de 700.000 Arabieren die nu dat oude land bewonen.

Is het dan zo verwonderlijk, dat de zaken in Palestina de wending hebben genomen, die wij nu waarnemen?

De Geallieerden negeerden dus het rapport van de King-Crane-Kommissie. Zij besloten het mandaat van Palestina aan Groot Brittannië te geven en de Balfour-verklaring in de tekst van het mandaat op te nemen, dat door de Volkenbond op 22 Juli 1922 werd vastgesteld.

De Palestijnen hebben deze beslissing dan ook nooit aanvaard. Van het begin van de jaren twintig af hebben zij hun verzet tot uitdrukking gebracht. Zij kwamen in opstand tegen het onrecht in 1919, 1920, 1929, 1933, 1936-'39 en in 1947-1948. zij bleven zich beschouwen als de rechtmatige eigenaren van het land. Het mandaat moest dan ook worden "opgelegd".

De Palestijnen zonden delegaties naar Londen en Genève om hun zaak uiteen te zetten. De eerste arabische delegatie naar Londen in 1922, die zowel moslimse als christelijke Arabieren omvatte, eisten van de Britten dat de constitutie van Palestina die hun in ontwerp was voorgelegd, niet zou worden afgekondigd omdat de Balfour-verklaring niet in de preambule was opgenomen. Zij vroegen om een constitutie waarin de burgerlijke, economische en politieke belangen van de bevolking werden gewaarborgd, en waarin voorzien werd in een nationale, onafhankelijke regering, in overeenstemming met art. 22 lid 4, van het Pact van de Volkenbond. Maar hun eisen werden verworpen. De Palestijnen wezen daarom ook het britse Witboek van 1922 af, omdat zij daaruit afleidden dat zelfbestuur pas toegestaan zou worden wanneer de Joden over een voldoende meerderheid beschikten. Om diezelfde reden werd met dit Witboek door de Zionisten ingestemd.

Toen de Arabieren een evenredige vertegenwoordiging in een gekozen raad vroegen, werd ook deze eis afgewezen. De vertegenwoordiger van de britse regering gaf in een vergadering van de Permanente Mandatenkommissie te kennen dat het onmogelijk was de Arabieren een vertegenwoordiging in overeenstemming met hun aantal in een gekozen raad te geven, omdat de regering van Palestina in dat geval in een voortdurende impasse zou worden geplaatst. Zij zou enerzijds zekere maatregelen voorzien in het mandaat moeten uitvoeren en anderzijds zou een vijandige meerderheid in de Raad zich tegen elke poging deze maatregelen uit te voeren hebben verzet.

Het britse mandaat over Palestina was dus niet of minder dan een direkt koloniaal bestuur. Deze britse politiek van agressie op de palestijnse rechten veroorzaakte veel moeilijkheden in Palestina. Er kwamen opstanden in 1919 en 1920. In 1929 braken relletjes uit in verband met de status quo van de Klaagmuur, waarbij aan arabische en joodse zijde ongeveer 200 doden vielen. De Permanente Mandaten Kommissie besloot dan ook een zogenaamde klaagmuurkommissie in te stellen, bestaande uit een Zweed, een Zwitser en een Nederlander. In 1931 rapporteerde de commissie dat de klaagmuur het eigendom was van de moslemistische gemeenschap, zoals ook het plaveisel er vóór en de gebouwen er tegenover.

Tijdens de dertig jaar dat het brits bestuur duurde fungeerden de Zionisten in Palestina als een Joods Agentschap. De verschillende Hoge Kommissarissen beklaagden zich herhaaldelijk over de inmenging van dit Agentschap en hun klachten vullen de archieven van het Foreign Office. In 1921 vormde het Agentschap een militaire afdeling bekend geworden als Haganah. Het Agentschap streefde twee zaken na: de joodse immigratie en de aankoop van land, de twee kardinale punten van de zionistische politiek. De resultaten van hun bemoeienis spreken duidelijk uit de volgende cijfers:

Bevolking

1918: 644.000 Arabieren (Moslims en Christenen)
56.000 Joden
1948: (laatste census)
1.293.000 Arabieren (Moslims en Christenen)
608.000 Joden
35.000 anderen

Bij het einde van het mandaat bestond de bevolking van Palestina voor tweederden uit Arabieren en voor éénderde uit Joden.

Land.

Joods eigendom in 1918: 2%
" " " " 1948: 5,67%

De Joden verwierven hun land volgens de speciale Commissie voor Palestina in de V.N. (UNSCOP), die in 1947 het land bezocht, "meestal in de vlakten waar het beste land ligt". Deze uitspraak bewijst wel dat de bewering dat de Joden het land van melk en honing herschiepen uit rotsen en moerassen onjuist is.

De cijfers bewijzen dat de Palestijnen weliswaar de joodse immigratie niet konden stoppen omdat die door de britse bezetter werd toegelaten maar dat zij wel de pogingen van de Zionisten om op grote schaal land aan te kopen konden verijdelen.

Immers vlak vóór de vestiging van hun staat bezaten de Zionisten nog geen 6% van de totale oppervlakte van Palestina.

Toen in 1946 de Britten de situatie in Palestina niet meer baas bleken te kunnen, verwezen zij, mede onder druk van de Verenigde Staten het probleem (de Zionisten hadden intussen Groot-Brittannië als bondgenoot verwisseld voor de VS) naar de Verenigde Naties. De VN ondernamen deze taak met gemengde gevoelens. Na enige bedenkelijke manoeuvres en onder druk van sommige mogendheden kon de Algemene Vergadering op 29 November 1947 een aanbeveling aannemen tot verdeling van Palestina in een arabische en een joodse staat (33 stemmen vóór, 13 tegen, 10 onthoudingen) Behalve Liberia stemde geen der aziatische of afrikaanse staten vóór: het was duidelijk een westers plan. Het verdelingsplan voorzag in een internationale zone die Jeruzalem en Bethlehem moest omvatten.

De Arabieren weigerden dit plan te accepteren. Zij betoogden dat de VN niet de bevoegdheid bezat staten te stichten of bestaande staten te verdelen en dat de VN door deze aanbeveling handelde in strijd met haar Handvest.

Een dergelijke aanbeveling mocht de rechtmatige aanspraken van de Palestijnen niet aantasten.

De VN konden bovendien volgens de Arabieren niet beschikken over mandaatgebieden, aangezien deze dienden te worden omgezet in trustgebieden. De VN hadden Palestina óf onafhankelijkheid moeten geven — als het mandaat geacht werd zijn werk te hebben volbracht — óf onder trusteeship moeten plaatsen.

De VN waren voorts onder de bepalingen van het mandaat verplicht de rechten van de niet-joodse bevolking te beschermen. Het verdelingsvoorstel was hiermee in strijd, ondermeer met het recht van zelfbeschikking. Een plebisciet had de wensen van de inwoners duidelijk kunnen maken, maar werd nimmer gehouden. De VN hadden tenslotte het advies van het Internationale Gerechtshof in Den Haag moeten inwinnen.

In de slotdiscussie van zaterdagmiddag werd als eerste vraag voorgelegd wie of wat nu eigenlijk de Palestijnen zijn. De Hr. Biegel noemde hen in het antwoord gepersianiseerde en later gearabiseerde kanaänieten. De Hr. Suudi wees er op dat je inderdaad afstammelingen van Kanaänieten kunt vinden onder de Palestijnse bevolking, soms zelfs met de bijbelse namen. Het platteland bleef tamelijk onberoerd, ondanks alle veroveringen. Wel namen ze het geloof over van de Arabische veroveraars. Belangrijk is vast te stellen dat de Palestijnen zichzelf geen natie noemen, er zijn Islamitische, Christelijke en Joodse Palestijnen. En t.o.v. het Jodendom is deze Palestijnse bevolking altijd heel tolerant geweest, zo bv. voor de Joden die uit Spanje en Portugal verdreven werden en in Jeruzalem op Islamitisch bezit een Joods kwartier kregen nabij de klaagmuur.

Suudi wil niet graag een nationale tegenstelling geschapen zien tussen Joden tegenover Palestijnen. Het gaat om een strijd tussen rechtmatige bezitters van de grond op basis van eeuwenoude rechten tegenover de Joden die geen recht hebben op dit land.

Een tweede vragensteller kwam nog terug op het begrip Natie: zou je misschien vanaf 1948 over een Palestijnse natie kunnen spreken. En vervolgens de vraag of de Palestijnen misschien nu bereid zijn een Joodse staat te erkennen nu die staat er eenmaal is.

Suudi wees wat betreft het bestaan van een afzonderlijke Palestijnse natie op het feit dat het begrip Palestina nog erg jong is. De Palestijnse bevolking vormde een onderdeel van Syrië. Inderdaad is op te merken dat sinds 1948 de nadruk meer overging van een gevoel Palestijnse Arabieren te zijn naar de overtuiging als Arabische Palestijnen te moeten gaan optreden. De Palestijnen werden meermalen in de Arabische pers van provincialisme beschuldigd.

De erkenning van de Joodse staat door de Arabieren kwam niet in deze beantwoording aan de orde maar wel in de volgende vraag over de correspondentie tussen Feisal en Weizmann. Uit die brieven bleek toch een zekere vrede met het Zionistische programma. Suudi zei dat op de eerste plaats de Palestijnen eigenlijk weinig te maken hadden met Feisal als koning van de Hedsjas, de Hasjemieten konden eigenlijk niet spreken namens de Palestijnen. Maar bovendien, de vraag is, wat heeft Feisal eigenlijk beloofd. Hij sprak over een Palestijnse staat gelijkelijk voor Joden en Arabieren, maar geen Joodse staat en bovendien wilde hij alleen medewerking aan de vestiging van Joden geven als er inderdaad een Arabisch rijk opgericht zou worden met steun van de Engelsen. Als dat er niet kwam voelde Feisal zich door geen enkele afspraak gebonden. De brief is dan ook pas door de Zionisten gepubliceerd na de dood van Feisal. Een aanwijzing voor de beperking die Feisal maakte vind je ook in het interview in de Jewish Chronicle met Feisal in okt. 1919. Een andere vraagsteller bracht naar voren of men uitgaande van de huidige onverzoenlijke tegenstelling tussen Joden en Palestijnen niet verder zou kunnen komen door eens nader te onderzoeken de standpunten van de Arabieren in 1948. Waren die toen even onverzoenlijk als thans?

Suudi. In de periode van het mandaat had de strijd in Palestina het karakter van een guerilla-oorlog. In de maand maart 1948 verandert dit als de Palestijnen op de winnende hand zijn en er bovendien bekend wordt dat er een Amerikaans voorstel in de maak is om niet tot verdeling te adviseren maar een internationaal trusteeschap in te stellen voor Palestina als de Engelsen zijn vertrokken. De Zionisten schrikken van dit plan, oefenen zware druk uit op pres. Truman en denken het plan Daleth uit om haast te maken met de politiek van de voldongen feiten.

Het ingrijpen van de Arabische liga als de Engelsen weg zijn getrokken komt dan te laat, het plan Daleth heeft zeer effectief gewerkt.

Biegel ging op dit punt in door te verwijzen naar de Conferentie in Lausanne in 1949 tussen Israel en vijf Arabische staten zonder eigen rol voor de *Palestijnen*. Suudi vulde hier aan dat door de aanwezige Arabische staten impliciet de Joodse staat werd erkend. Maar dat Israel lelijk misbruik van deze zelfde conferentie heeft gemaakt: immers de VN. had op de vraag om toelating tot de VN. door Israel gevraagd om eerst uitvoering te geven aan de resoluties van de VN. over de vluchtelingen. Welnu na het verzoeningsgesprek in Lausanne kon Israel wijzen op de protokollen die daar waren ondertekend en die a.h.w. inhielden dat Israel de resoluties van de VN. zeker zou (gaan) uitvoeren. En op grond van die 'beloften' werd Israel toen toegelaten tot de VN.

De Arabieren van hun kant wilden natuurlijk niet toegeven dat ze eigenlijk de staat Israel hadden erkend.

Aan het einde van de bijeenkomst kreeg de Hr. Levisson nog eenmaal de gelegenheid een verklaring af te leggen. Hij stelde dat het niet zo vreselijk belangrijk is dat de Engelsen ons – hij bedoelde Joden én Arabieren – hebben bedonderd. Al jaren bestaat er nu een waterdicht schot tussen Joden en Arabieren. Laten we toch Realpolitik bedrijven. Er bestaat nu eenmaal een staat Israel. Dat waterdichte schot moet doorbroken worden. Als de Palestijnen categorisch blijven weigeren de staat Israel te erkennen dan komen we er nooit uit. In Israel, zo kon spreker wel stellen, is er geen verstandig mens meer die nog het standpunt deelt van Golda Meir van twee jaar geleden over de Palestijnen. Zonder regeling met de Palestijnen kom je er niet uit. Maar dan moeten de Palestijnen van hun kant de staat Israel erkennen.

In zijn slotwoord erkende Suudi dat het graven in de geschiedenis langzamerhand een academische kwestie is, maar op een conferentie met historici kun je daar nu eenmaal niet langs heen. Voor hem is op het ogenblik de belangrijke vraag wat Israel de Palestijnen te bieden heeft als de Palestijnen bereid zouden zijn de staat Israel te erkennen. Immers, deze erkenning is op zichzelf al een daad ten koste van hemzelf. Voor de Palestijnen gaat het niet om recht tegen recht maar om recht tegenover onrecht of om recht tegenover machtspolitiek.

drs G. Groenhuis
TWEË MAANDEN AMERIKA

Voor twee Nederlandse leraren geschiedenis, aardrijkskunde of maatschappijleer bestaat de mogelijkheid in de zomer van 1976 op kosten van de Amerikaanse- en Nederlandse Overheid een studiereis te maken naar de Verenigde Staten. Het gaat hier om een "International Educational Development Program" dat in 1976 voor de tweede maal zal worden georganiseerd. Op verzoek van de Netherlands America Commission for Educational Exchange onder wiens auspiciën de reis wordt gemaakt, geef ik als deelnemer aan het programma van het afgelopen cursusjaar graag wat meer bekendheid aan deze unieke mogelijkheid Amerika te bezoeken in het jaar waarin het land zijn tweehonderd-jarig bestaan viert.

Het programma, dat in de maanden juli en augustus valt, bestaat uit een studiegedeelte van ongeveer vijf weken op de Campus van de Universiteit van Californië in Irvine bij Los Angeles, voorafgegaan en gevolgd door reisprogramma's van elk twee weken door de Verenigde Staten. Omdat mag worden aangenomen dat het programma voor 1976 ongeveer overeen zal komen met het programma van de afgelopen zomer, kan een korte beschrijving daarvan een indruk geven van wat men mag verwachten.

Het reisgedeelte in de eerste veertien dagen van juli voerde ons internationale gezelschap van Europese en Afrikaanse leraren met de bus van New York via Plymouth (Plymouth Plantation van de Pilgrim-fathers), Boston (Tea Party), Albany, Niagara Watervallen en Detroit naar Chicago. Vandaar vlogen we naar San Francisco en na een driedaags verblijf aldaar naar de Campus in Irvine.

In Irvine werd een studieprogramma gevolgd in "comparative culture" bestaande uit een drieëntwintig tal colleges, discussies en andere activiteiten waaronder een groot aantal "fieldtrips", bijvoorbeeld naar Titjuna in Mexico. Het "comparative culture" programma beoogt licht te werpen op de processen die het huidige Amerika vormden door vergelijking van de dominante Angelsaksische cultuur met de bijdragen van de diverse minderheden. Het is een bestaand programma van de universiteit van Irvine, waarin verschillende disciplines als geschiedenis, politieke wetenschappen, sociologie, en andere sociale wetenschappen samenwerken. De directeur van het programma, professor Joseph Jörgensen, is een vooraanstaande anthropoloog met als specialisatie de "native American". De medewerkers van het programma publiceren belangrijk werk. Eén van hen, professor James J. Flink, liet enige maanden geleden bij MIT Press, Cambridge Mass/London Engl. een wel zeer origineel boek over de Amerikaanse samenleving verschijnen: "*The Car Culture*".

Van dit programma kan zonder meer gezegd worden, dat het door zijn kritische, interdisciplinaire benadering van de Amerikaanse samenleving inspireert en stimuleert tot verdere studie en daarvoor o.m. door een voortreffelijke literatuuropgave ook de weg wijst.

De laatste twee weken van augustus werden opnieuw reizend doorgebracht. We vlogen van Los Angeles naar Phoenix in Arizona voor een bezoek aan de Grand Canyon. Van

Phoenix ging de reis per vliegtuig naar Richmond in Virginië, waar een bus wachtte voor het laatste gedeelte van de trip langs Williamsburg, Jamestown, Washington en Philadelphia naar New York. Ook deze reis was weer een geweldige ervaring.

Leraren eerste graad die geïnteresseerd zijn, kunnen schriftelijk aanmeldingsformulieren aanvragen voor 1 december 1975 bij de Netherlands America Commission for Educational Exchange, Prinsengracht 919 in Amsterdam onder opgave van huidige functie, praktijkervaring (tenminste drie jaar), opleiding en leeftijd. De voorkeur gaat uit naar leraren in de leeftijdsgroep van 30 tot 50 jaar die nog niet eerder de Verenigde Staten bezochten.

AANTEKENINGEN

Contra-kritieken op de recensies van H. Liagre Böhl en J. Erdtsieck n.a.v. Offermans en Feis, *Geschiedenis van het gewone volk in Kleio*, augustus 1975. Met daaraan toegevoegd een laatste woord van de recensenten.

Hoewel het ongebruikelijk is om kritieken op recensies te publiceren heeft de redactie ditmaal een uitzondering willen maken. Wij menen echter dat na het plaatsen van deze discussie het "audi et alteram partem" voldoende is toegepast en verklaren de discussie in *Kleio* voor gesloten.

In het augustusnummer van *KLEIO* heeft Herman de Liagre Böhl een zeer doorwrochte kritiek op de 'Geschiedenis van het gewone volk' geleverd, die scherp afsteekt bij de opgewonden commentaren die o.m. door de Evangelische Omroep, het dagblad *De Waarheid*, de Neomarxistische professor Van Tijn in *Vrij Nederland* en Nieuw Zicht-filosoof Jan Erdtsieck zijn geleverd. Nu eens géén emotionele beschuldigingen dat de auteurs de Tweede Wereldoorlog tot een "weggooitijd uit de geschiedenis willen maken" (*De Waarheid*), te lui waren om hun literatuurlijst te lezen (Van Tijn) of een hekel hebben aan Joden (Erdtsieck) — maar een zakelijke en gestructureerde kritiek.

Op een aantal punten moeten we Böhl gelijk geven: bv. wanneer hij stelt dat het boek te moeilijk is voor gebruik op middelbare scholen (daar is het ook niet voor geschreven), maar door de niet-volledige literaturopgave ook te kort schiet voor studenten. Fundamenteler is het bezwaar van Böhl dat in het boek te weinig plaats is ingeruimd voor de concrete woon- en leefsituatie van de massa. Ten aanzien van de geschiedenis tot omstreeks 1800 is hierover weinig bronnenmateriaal aanwezig, of het is nog nauwelijks ontgonnen, zoals een van de auteurs in een jarenlange studie voor zijn dissertatie heeft ondervonden. Wij hebben geprobeerd dit tekort op te vangen door enige leesteksten te plaatsen.

We kunnen ook een heel eind met Böhl meegaan wanneer hij ons een te "ekonomistische" aanpak verwijt; in het boek is te weinig plaats ingeruimd voor bovenbouwfactoren, m.n. cultuur en religie. Maar het is persé onjuist als Böhl schrijft: "Over de functie en de inhoud van het kalvinisme wordt bijvoorbeeld in het hele boek met geen woord gerept". Niet alleen wordt het op pag. 91 in dezelfde kontekst als de Wederdoperij genoemd, maar ook zijn functie, m.n. bij de opkomst van het Handelskapitalisme, wordt op pag. 111 - 112 aangestipt. Ook over het verschijnsel Reformatie wordt door ons wel meer gezegd dan Böhl op pag. 388 van zijn bespreking suggereert. Maar toch, in wezen is zijn kritiek juist! Grote moeite heeft het bv. gekost om een bevredigende verklaring te vinden voor de grondwetsherziening van 1848, toen Nederland een burgerlijk-liberale grondwet kreeg op een moment dat er van industrialisatie en van een industriële bourgeoisie nog nauwelijks sprake was.

We onderschrijven Böhl's kritiek dus op een aantal punten. Mét hem vinden we dat o.a. een gevolg is van het feit dat de hele Nederlandse geschiedenis bijeengeperst is in 230 pagina's. De geschiedenis van de bovenbouw komt daardoor in de knel. Overigens wordt toch in de eerste drie hoofdstukken telkens 1/3 deel gewijd aan de functie van staat, wetenschap, kunst, godsdienst en ideeën. Een andere oorzaak voor het falen op een aantal punten ligt in het feit dat de histories-materialistische geschiedschrijving, m.n. van Nederland, een onontgonnen terrein is.

Wij willen graag een discussie over de uitgangspunten van ons boek en vinden het helemaal niet erg dat wij op fouten gewezen worden. Maar bij een aantal punten van Böhl's kritiek willen wij toch vraagtekens plaatsen. Zo verwijt hij ons 'weinig doordachte overgangen' van de verschillende tijdperken (pag. 387).

— de overgang van natuureconomie naar eenvoudige warenproductie wordt helemaal niet afgedaan met een verwijzing naar de bevolkingsaanwas. Op pag. 58 - 60 wordt nl. het volgende gezegd: door verbeteringen in de landbouwtechnieken tot ongeveer 1100 steeg de voedselopbrengste per ha. Daardoor nam de bevolking toe. Vanuit de produktie gezien, betekende dat een probleem, nl. dat er meer mensen kwamen, die, gezien de toenmalige produktie, hun werk moesten vinden in de landbouw (relatieve overbevolking). Dat kon echter niet direkt, ook al omdat de heren de overschotten pas interessant vonden als ze verhandeld konden worden en niet meteen door de toenemende plattelandsbevolking opgegeten werden. De relatieve overbevolking werd opgeheven door het uitbreiden van de produktiesfeer, kwantitatief door nieuwe ontginningen, maar vooral kwalitatief door

sektoren die geen verdere landbouwoverschotten produceerden, maar consumeerden en daar *andere waren* tegenoverstelden, die voortkwamen uit nijverheid en handel.

— de overgang van de eenvoudige warenproductie in het handelskapitalisme wordt o.i. terecht rond 1550 geplaatst. Natuurlijk bestonden er in de Middeleeuwen bloeiende vormen van handelskapitalisme, maar die beperkten zich tot enkele bedrijfstakken (m.n. de lakennijverheid en de 'dinanderie') en tot enkele streken (m.n. de Zuidelijke Nederlanden). Op pag. 98 e.v. wordt echter duidelijk bewezen dat dit kapitalistische karakter rond 1550 doordrong in het grootste deel van de 'internationale' handel en een veel groter deel van de nijverheid: de opkomst van de manufaktuur. M.a.w. het handelskapitalisme was in de Middeleeuwen uitzondering, in de Nieuwe Geschiedenis regel. Het gaat ook hier weer om de kwalitatieve ontwikkeling, het overheersende karakter, niet om een totale kwantitatieve verandering van nijverheid en handel.

— vervolgens komt de overgang naar het industrieel kapitalisme aan de beurt. Inderdaad kan men pas van een beginnend industrieel kapitalisme in Nederland spreken vanaf ongeveer 1850, zoals in hoofdstuk 4, par. 3 (pag. 158) aannemelijk wordt gemaakt. Toch is de tijd rond 1800 als cesuur met het handelskapitalisme aangehouden, omdat de Franse tijd en de versnelde protektionistische industrialisatie van de buurlanden het verval van het oude handelskapitalisme sterk hebben bespoedigd. We hebben dus de internationale ontwikkeling in deze laten prevaleren; om die reden zijn we hoofdstuk 4 begonnen (en hebben we hoofdstuk 3 beëindigd, zie pag. 124-125) met een schets van de opkomst van het Europese (Engelse) kapitalisme (pag. 136-139).

— Böhl bestrijdt dat het Nederlandse industriekapitaal vanaf 1900 imperialistische neigingen vertoont. Nu is het inderdaad onmogelijk de Nederlandse economie te vangen in de definitie die Lenin geeft van het imperialisme in "Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme", Amsterdam 1971, pag. 109:

1. concentratie van kapitaal die monopolies voortbrengt met beslissende betekenis,
2. versmelting van bank- en industrieel kapitaal, het ontstaan van financierskapitaal en een financiersoligarchie,
3. kapitaalexport wordt belangrijker dan warenexport,
4. verdeling van de wereld door internationale kapitaalsmonopolies,
5. de territoriale verdeling van de wereld tussen de kapitalistische mogendheden is voltooid.

Hoewel de in 4 en 5 geschetste situatie zich op wereldschaal voordeed, was er van verregaande versmelting van bank- en industriekapitaal in Nederland rond 1900 nog geen sprake. Maar wel werd Indië voor het Nederlandse kapitaal steeds belangrijker. Zo bedroegen de beleggingen in Indië tussen 1904 en 1914 één derde van het totaal aan binnenlandse beleggingen. Dit snel groeiende belang van Indië voor de Nederlandse kapitaalexport — afgezien nog van de betekenis als afzet- en grondstoffengebied — liep parallel met de gezagsuitbreiding in de Indiese Archipel. De in deze tijd gevoerde Atjehoorlogen eisten ongeveer 600.000 doden en gewonden en hooglopende militaire uitgaven.

Overigens worden in het boek deze imperialistische tendenties gerelativeerd met te verwijzen naar de sterke anti-imperialistische stroming die vooral bij de op Europa gerichte bourgeoisie bestond: een stroming die de verwickelingen van imperialistische conflicten vreesde.

Naast een gebrekkig gedocumenteerde periodisering verwijt Böhl ons een "moraliserende" aanpak. Met bepaalde etiketteringen — bv. Van Heutsz als oorlogsmisdadiger — hebben wij echter bewust afstand willen nemen van de schijn-objektivistiese aanpak die veel burgerlijke historie, die bepaalde standpunten als volstrekt gelijkwaardig presenteren. Zo wordt bv. in publikaties over de Nederlands-Indonesische kwestie het koloniaal streven van Nederland op een lijn gesteld met de vrijheidsstrijd van het Indonesiese volk, waarbij wordt gesuggereerd dat 'beide partijen evenveel schuld hadden' voor het aanvallig mislukken van de onderhandelingen tussen 1945-1949. Wij verwijzen in dit verband ook naar de schijn-objektivistiese inleiding van Jan Pluvier op zijn geschiedenis van Vietnam, Laos, Cambodja (Nijmegen 1975).

Wij onderschrijven evenmin de kritiek dat de geschiedenis van het gewone volk te *staties* afgeschilderd wordt: een aaneenrijging van armoede en honger. Wij hebben juist ons best gedaan om aan te tonen dat de uitbuiting van de onderliggende klassen vaak de motor vormde van de maatschappelijke veranderingen (de produktieverhoudingen). In de eerste drie hoofdstukken komt een verwijzing naar het revolutionaire verzet van deze klassen op maar liefst 29 van de 110 bladzijden voor! (zie ook onze kritiek op de bespreking van Erdsieck, elders in dit nummer) Overigens bestaat voor deze periode weinig gesistematiseerd materiaal. In het hoofdstuk over de 19e eeuw — waarover wel veel materiaal

betreffende de arbeidersklasse bestaat — wordt naast de woon- en leefsituatie ook de arbeidersstrijd uitgebreid behandeld. Van de 40 bladzijden over Nederland in de 19e eeuw (pag. 143-183) worden 20 besteed aan economische en politieke verhoudingen, 8 aan sociale verhoudingen (o.a. woon- en leefsituatie) en 12 aan de arbeidersbeweging en -strijd. Daarbij moet Böhl wel worden toegegeven dat de rol van de vrouw tussen wal en schip gevallen is.

Tenslotte Böhl's fundamentele kritiek dat er veel slordigheden in het boek zitten. Van Tijn maakte een dergelijke opmerking — in grovere taal gesteld — in *Vrij Nederland*. Hij gaf een tiental voorbeelden, waarvan wij er zonder enige moeite, gewoon door goed te lezen, acht konden weerleggen. Voor het overige uitte hij slechts vage, globale beschuldigingen. Böhl blijft in deze vrijwel even globaal. Hij volstaat met de kritiek dat "minstens tien opmerkingen (. .) aanwijsbaar onjuist zijn", waarvan hij er dan drie noemt, die bovendien niet worden toegelicht. . .

De eerste door hem geciteerde opmerking — dat de arbeidersbeweging zich gedurende de eerste 20 jaar vooral op hervormingen binnen de bestaande maatschappij richtte — is zo algemeen van aard dat zij wel bestreden kan worden, maar nooit "aanwijsbaar onjuist kan zijn. Het is de konklusie van een uitgebreid overzicht over de arbeidersbeweging, waarin wordt aangetoond dat het gros van de vakorganisaties, voortgekomen uit sociaal-kulturele gezelschappen, nog onder konfessionele of liberale leiding stond. De Eerste Internationale vormde in Nederland maar een kortstondig intermezzo, de eisen van haar Nederlandse sectie, het NWV, waren bovendien verre van revolutionair. Van revolutionaire arbeidersagitatatie zou pas sprake zijn aan het eind van de jaren '80 (de Soc. Dem. Bond). Dat de Nederlandse arbeidersbeweging aanvankelijk zo gematigd was, lag onder meer aan de late industrialisatie van Nederland en de verspreide ligging van de industriecentra. De andere twee kritiekpunten van Böhl laten we voor wat ze zijn, aangezien ze niet worden geadstrueerd en er bovendien onjuist wordt geciteerd; zo wordt bv. nergens in het boek de door Böhl geciteerde uitdrukking 'stakingsmachine' voor het N.A.S. gebruikt.

Wij vinden Böhl's kritiek samengevat: welwillend, zakelijk, en geschreven vanuit histories-materialistische visie, maar niet altijd even trefzeker geformuleerd. Juist omdat de *GESCHIEDENIS VAN HET GEWONE VOLK* een voor ons onverwachte en verbazingwekkende belangstelling geniet, hopen wij dat de kritiek van H. Böhl een aanzet wordt voor de discussie binnen de VGN (en daarbuiten) over de ideologie van ons geschiedenisonderwijs en meer in het bijzonder over de histories-materialistische geschiedenisopvatting. Wij zullen deze discussie zeker niet uit de weg gaan.

Bernt Feis en Paul Offermans.

Goed lezen is moeilijk.

Misschien had Erdtsieck het in zijn kritiek op de "Geschiedenis van het gewone volk van Nederland, (Kleio, augustus 1975, pag. 390-392), wat moeilijk omdat hij zich zo mateloos ergerde aan de druk, schrijf- en stijlfouten. Die waren overigens voornamelijk het gevolg van het ontbreken van officiële korrektoren, wat ook weer tot uitdrukking kwam in de prijs: f6,- voor 240 blz. En die zijn bovendien in de 2e druk al grotendeels weggewerkt. Maar voor een boekbespreking is het jammer dat hij niet goed leest. Als hij schrijft dat het boek "slecht (is) omdat deze geschiedenis van het gewone volk krachtens de principes van de auteurs geschreven is vóór het gewone volk, maar helaas voor de categorie vrijwel onleesbaar is", dan zit hij er helemaal naast.

In het voorwoord staat dat wij ons richten op "aktiegroepen" en dat wij hopen dat "socialistische onderwijswerkers . . . de strijd van de arbeidersklasse op hun gebied gaan ondersteunen" (pag. 4). Meer in het bijzonder is het boek bedoeld voor historici, studenten en leerlingen die feitelijk alleen maar kennis kunnen nemen van de burgerlijke geschiedenisopvatting (pag. 22). Nergens staat dat wij het boek bedoeld hebben voor het gewone volk opdat het zich "vol overtuiging in de immanente en permanente klassenstrijd (zou) werpen" (Erdtsieck). Of vindt Erdtsieck soms dat Het Kapitaal en het door hem genoemde Achttiende Brumaire van L. Bonaparte van Marx slecht zijn, omdat ze voor de doorsnee arbeider onbegrijpelijk zijn? De rektor Erdtsieck zal wel weten dat dit juist het gevolg is van de ongelijke verdeling van kansen in onze kapitalistische maatschappij.

Wij volgen Erdtsieck in zijn verdere kritiek.

Het zal de lezers van Kleio wel opgevallen zijn hoe weinig fundamenteel hij op het boek ingaat in vergelijking met bv. de kritiek van H. Liagre Böhl (pag. 350-390). Een redelijk wezenlijke kritiek levert Erdtsieck als hij zegt: "Het beeld van het gewone volk is dat van een sociale categorie, die zich telkens

opnieuw laat bedotten, misbruiken en uitbuiten en bij de zeldzame keren, dat het daartegen in verzet komt een smadelijke nederlaag leidt. Nogal ontmoedigend en deprimerend voor het gewone volk." Ik moet daar twee dingen op zeggen. Het is jammer maar waar — en Erdtsieck zou dat als historicus moeten weten— dat de onderdrukte klassen voortdurend bedot, misbruikt en uitgebuit werden. Het is van de andere kant niet waar dat deze klassen dat zomaar lieten gebeuren. Integendeel. De uitbuiting van het gewone volk door de heersende klassen riep telkens fel verzet op en het is juist dit verzet dat de motor vormde voor maatschappelijke veranderingen. Had Erdtsieck nou goed gelezen dan was hij bv. op blz. 69 tegengekomen: "Zoals zo vaak in de geschiedenis keerde deze maatregel van de heersende klasse van de kooplieden om haar toezicht op de ambachtslieden te verbeteren, zich tegen haarzelf. De ambachten, zoals de gilden van de handwerkers genoemd werden, vormden nl. het kader van waaruit de georganiseerde handwerkers hun verzet tegen de patriciërs begonnen." Soortgelijke aanduidingen van verzet, uitgelokt door de uitbuiting van de heersende klassen komen in de inleiding en de eerste drie hoofdstukken —die ik erop nagelezen heb— voor op de pag.'s' 15,19,21,27,32,41,42,47,49,54,56,66,67,69,73,74,80,84,85,87,90,91,92,93,107,111,112,118, 119,131,132,en 134. Van hoofdstuk 4 (19e eeuw) is 30% aan de arbeidersbeweging (en -strijd) gewijd. Erdtsieck schrijft verder dat de auteurs het voorstellen alsof niet eerder door historici het volk centraal gesteld is in de geschriften van een aantal kollega's. Had hij de literatuurlijst ingekeken dan had hij gezien dat daarin de namen van Romein en Hugenholtz voorkomen, naast die van vele andere historici die belangrijke gegevens hebben verstrekt over de geschiedenis van het gewone volk. Hoe rijmt hij deze opmerking overigens met een andere: dat er wel degelijk behoefte bestaat aan geschiedschrijving "vanuit de doelstelling van deze auteurs". Wat wij hebben willen bereiken is een konsekvente geschiedschrijving van het gewone volk vanuit de sociaal-ekonomiese onderbouw met alle invloeden die de juridiese en ideële bovenbouw daarop uitoefenden. Daarom moet Erdtsieck het ons ook niet zo kwalijk nemen dat we vragen om kritiek vanuit de histories-materialistiese visie, want het is juist deze benadering van de geschiedenis die o.i. en volgens hemzelf, te weinig aan bod is gekomen. Zijn verzuchting dat hij van zijn kritiek nog eens berouw zal krijgen "als Offermans en Feis c.s. de macht veroverd hebben", zal ik maar als een grap beschouwen. Foei Jan! Je bent toch Luns niet, of Strauss, of wel? Nee hoor, dat was een eenvoudige verspreking anders had je vier regels verder niet gezegd dat je "uit wens(t) te gaan van de integriteit van de auteurs."

Vandaar dat het klapstuk van Erdtsieck's kritiek wat vreemd aandoet. Het ontbreken van de geschiedenis van de Joden in de Nederlanden. En nog erger: ze worden één keer genoemd, op pag. 127 en dan als uitbuiters van slaven. Ik kan met de beste wil van de wereld deze interpretatie niet anders lezen dan een beschuldiging van latent anti-semitisme. Laat ik Erdtsieck op de man af dit zeggen: in ons boek komen de Joden als bevolkingsgroep niet voor, omdat wij een *klassengeschiedenis* schrijven. Wij weten wel degelijk dat Joden bij de opkomst van de arbeidersbeweging een grote rol hebben gespeeld, dat Karl Marx van Joodse afkomst was, dat een groot deel van de Joden die uit Nederland zijn weggevoerd in de 2e wereldoorlog uit zeer strijdbare arbeiders bestond, dat het overgrote deel van die Joden anti-zionisties was, links en soms kommunisties. Maar omdat wij klassengeschiedenis schrijven hebben wij het alleen over een bevolkingsgroep (geestelijkheid, adel, burgerij) als zij als klasse optrad. En dit was het geval bij een groot deel van de uit Portugal geëmigreerde handelskapitalisten van Joodse afkomst, en zeker ook bij de Joodse bankiers in de Middeleeuwen. Erdtsieck schrijft dat ze in ons werk niet voorkomen. Weer niet goed gelezen, want op blz. 66 staat: "In de grote handelscentra van de Nederlanden ontstond een kredietwezen, ofschoon de kerk geld uitlenen tegen hoge rente uitdrukkelijk verbood. Daarom was dit "verfoeilijk" ambacht eerst in handen van de Joden (zij werden erom gehaat!), later namen de Italianen het over. Geld stonk niet meer zo, hoewel de naam Lombarden (geldschietters werden genoemd naar enkele plaatsjes in Lombardije) een onfrisse bijklank bleef houden".

Ik zou Erdtsieck willen aanraden een boek als dit eens wat meer onbevooroordeeld te lezen. Dan zal hij massa's fouten tegenkomen, soms stommiteiten, wat vanzelfsprekend is voor mensen die niet door de staat betaald worden om wetenschappelijk werk te doen, maar dan zal hij niet meer schrijven dat "in vijf hoofdstukken wordt getracht een beeld te schetsen van, ja van wat eigenlijk?" Dan heeft hij gelezen dat de geschiedenis van het gewone volk wordt gezien vanuit zijn nauwste relatie, die met de ekonomiese basis; dat de onderlinge afhankelijkheid van die basis en zijn juridiese en ideologische bovenbouw geanalyseerd worden. Dat wij m.a.w. staat, ideeën, kunst en godsdienst met hun ekonomiese basis in verband hebben gebracht en dat wij vandaaruit de geschiedenis van de onderdrukte en tegelijk revolutionaire klassen hebben beschreven.

En deze analyse zal —zoveel mogelijk verbeterd— ook in de volgende druk (dat wordt dan de vijfde) voorkomen.

Paul Offermans

WEERWOORD van dr H. Liagre Böhl.

KRITIEK? Een antwoord aan Offermans en Feis.

Ergeniswekkend vind ik het, wanneer auteurs de recensies van hun eigen werk gaan 'recenseren'. Zelf ben ik me, wat betreft mijn proefschrift over Herman Gorter, er steeds van bewust geweest, dat een auteur inzake zijn eigen pennevruchten 'qualitate qua' subjektiever is dan wie dan ook en er daarom het beste aan doet om te zwijgen over de besprekingen van zijn eigen werk. In dat opzicht ben ik dan ook weinig geveild door de pluimpjes en 'voldoendes' die door de schoolmeesters Feis en Offermans te mijnen gunste worden uitgedeeld.

Evenmin ben ik gelukkig met het mij toegediende verzoek van de redactie van Kleio om met beide heren een soortement van dispuut aan te gaan. Feis en Offermans geven mij immers gelijk in de essentie van mijn kritiek. Hun strubbelingen tegen mijn recensie zijn van detaillistische aard. Voor mij is zoiets meer dan genoeg. Want wat moet er verder nog gezegd worden?

Was het hoofdpunt van mijn kritiek niet dat de 'Geschiedenis van het gewone volk' veel onderwerpen behandelde, maar weinig houvast te bieden had omtrent het 'gewone' volk? Op dat punt heb ik mijn pluim in elk geval binnen. En heb ik in mijn recensie niet gesteld dat de 'geschiedenis van het gewone volk' veel waardevolle tegeninformatie levert tegen datgene wat op de scholen doorgaans wordt verkocht als 'vaderlandse geschiedenis'? Bij deze kan ik weinig anders doen dan Offermans en Feis veel heil en zegen toe te wensen, wanneer zij — evident ten overvloede, want ik had er óók al op gewezen — zo nodig moeten melden dat hun boek zulk een onverwacht en verbazingwekkend kasnummer is geworden.

Ondanks de hier door mij ten toon gespreide tegenzin, voel ik mij genoodzaakt om een paar dingen tegen Offermans en Feis te zeggen. In elk geval wil ik namelijk vermijden dat bij de lezers van Kleio de indruk ontstaat dat Offermans en Feis gelijk zouden hebben met hun kritiek op de mijne, ook al is deze nog zo detaillistisch. Vandaar de volgende vier opmerkingen:

1. Alle konstateringen waarmee Offermans en Feis mijn kritiek op hun periodiserings, kunnen, wat mij betreft, als volgt worden beantwoord. Een tijdperkenindeling die wordt bepaald door wijzigingen in de produktiewijze, is — zoals ik in mijn recensie stelde — een verbetering ten opzichte van traditionele periodiserings. Het lijkt mij echter onjuist om wijzigingen in de economische structuur op te gaan hangen aan specifieke jaartallen. Op dat algemene punt was mijn kritiek gericht. Dat Feis en Offermans in hun antwoord aan mij de jaartalsetjes die zij in hun boek hebben aangegeven als de caesuren van hun tijdperken, gaan zitten verdedigen als zijnde vaststelbaar juist, vind ik een uiting van vergaande schoolmeesterachtigheid. Mij blijkt hieruit, dat de heren weinig hebben begrepen van de structurele aanpak die zij in de inleiding van hun boek met zoveel poeha hebben gepresenteerd.
2. Wat betreft het 'moraliseren' — Van Heutsz een "oorlogsmisdadiger", etc. — van de auteurs het volgende. Natuurlijk mag er wat mij betreft wel eens overdreven worden, wanneer het er om gaat, de onderdrukkers van het 'gewone' volk te bestrijden. Offermans en Feis zullen echter moeten erkennen dat zoiets in een boek als het hunne een verwerpelijke zaak is. In de inleiding van hun boek vind ik immers uitsluitend argumenten op grond waarvan valt aan te tonen dat het 'moraliseren' op zichzelf weinig verwantschap vertoont met de handelingen en principiële uitgangspunten van iemand die zijn doen en laten bewust baseert op het histories materialisme.
3. Ik blijf erbij dat in dit boek de geschiedenis van het 'gewone' volk — voor zover die überhaupt aan bod komt — is afgeschilderd als een aaneenrijging van honger en ellende. Verwijzingen naar revolutionair verzet van de kant van "de onderliggende klassen" doen aan mijn konstatering niets af. In het boek wordt immers nauwelijks concreet aangegeven in hoeverre de beschreven maatschappelijke veranderingen ook reële verbeteringen waren voor de werk- en leefsituatie van de massa.
4. Op één punt wil ik het boetekleed wel aantrekken: ik geef toe dat het enigszins stijlloos was van mij om te stellen dat er inzake de arbeidersbeweging minstens tien opmerkingen van Offermans en Feis "aanwijsbaar onjuist" waren, zonder dat ik die stelling staafde. Welnu, ik ben in staat te staven. Na al het voorafgaande, overbodige geschrijf wil ik echter stijlloos blijven: ik wil de lezers van Kleio niet vermoeien met mijn haarkloverijen. Anders ligt het natuurlijk, wanneer nieuwsgierigen mij met nog grotere nadruk om uitleg gaan verzoeken: dan zal ik mijn gelofte gestand doen in . . . de volgende aflevering.

WEERWOORD VAN G.J. ERDTSIECK

Antwoord aan Paul Offermans

Het boek is dus niet voor het gewone volk, maar voor actiegroepen en "socialistische onderwijswerkers" geschreven. Nu ben ik lid van het N.V.V., een actiegroep met 700.000 leden, grotendeels, mijzelf daarbij niet uitgesloten, behorend tot het gewone volk. En naar mijn mening is een "socialistische onderwijswerker" bijvoorbeeld een onderwijzer of een hoogleraar die socialist is en daarvoor uitkomt, ook in zijn werk. Dezulken behoren ook tot het gewone volk. Dat historici, studenten en leerlingen "feitelijk alleen maar kennis kunnen nemen van de burgerlijke geschiedenisopvatting" is kletskoek. Ik heb geen tijd en geen zin om voor Offermans een lijst samen te stellen van boeken, periodieken en artikelen in ons land verschenen of verschijnend, waarin een *niet*-burgerlijke geschiedenisopvatting wordt vertolkt. Dat het verzet van het gewone volk tegen uitbuiting en rechteloosheid tot veranderingen heeft geleid is juist. Maar dat het in dat verzet vaak bedrogen is, is ook juist, sterker nog, de veranderingen die uit het verzet voortkwamen, dienden meestal de belangen van een nieuwe heersende klasse. Korter: de vruchten van dit verzet kwamen op de duur altijd weer anderen ten goede. Dat wordt niet weerlegd door het citaat, dat O. opvoert.

Het uit de gilden voortgekomen kader heeft de macht van de patriciërs niet gebroken. Het heeft er hoogstens toe bijgedragen dat de vrije ondernemingsgewijze produktie van het industriële kapitalisme tot ontwikkeling kon komen.

O. spreekt zichzelf, gespeend als hij is van zelfkritiek, tegen. Eerst beweert hij, dat historici, studenten en leerlingen "feitelijk alleen maar kennis kunnen nemen van de burgerlijke geschiedenisopvatting" en daarna ontkent hij het voor te stellen alsof niet eerder door historici het volk centraal gesteld is. Mijn bewering, dat aan niet-burgerlijke geschiedschrijving behoefte bestaat, houdt niet in, dat dat tot nu toe niet zou zijn gebeurd.

Mijn verzuchting over het berouw dat ik zou krijgen als Feis en Offermans c.s. de markt veroverd hebben was geen grap. In de Sovjet-gevangenen zaten tijdens de Lenin-periode niet alleen lieden als Luns en Strauss. Overigens horen die ook niet in de gevangenis thuis, zelfs niet in een communistische staat, al zijn hun opvattingen nog zo abject.

Terecht corrigeert O. mij: De Joden worden niet één, maar wel twee keer opgevoerd, behalve als wrede plantagehouders ook als gehate geldschietters. Voor de rest vind ik O's pogingen mijn kritiek op dit eenzijdige beeld van de Joden in onze geschiedenis te weerleggen, zeer bedenkelijk. Hij weet "dat Joden bij de opkomst van de arbeidersbeweging een grote rol hebben gespeeld etc". Waarom dat dan niet vermeld in het boek? Waarom niets gezegd over de eigenlijke bedoeling van de Februari-staking, terwijl die staking wel genoemd wordt? Deze fout, die ik zeer ernstig acht, wordt door O. ontkend door te zeggen dat de Joodse middeleeuwse woekeraars en Joodse plantagehouders als klasse optraden. Maar waren dan alle middeleeuwse Joden woekeraars, alle Sefardische Joden plantagehouders? Kom nou, dat moet O. beter weten. Nu O. ontkend dat hier een fout is gemaakt, dwingt hij mij zijn integriteit in twijfel te trekken. En als hij dat wil interpreteren als een beschuldiging van latent anti-semitisme wens ik dat nu niet meer te ontkennen. Ik ben het met O. eens, dat ik massa's fouten en soms stomiteiten ben tegengekomen in zijn en Feis' boek. Ik ben het niet met hem eens, dat dat komt omdat zij niet door de staat betaald worden. Ik vind dat een zeer slecht excuus en bovendien riekt het naar insinuaties. Het is te hopen dat de historicus nooit van de staat afhankelijk wordt om te kunnen publiceren.

De opmerking aan het slot dat het boek aan zijn vijfde druk toe is in korte tijd, getuigt van een merkwaardige commerciële opvatting. Het moge een Marxistisch idee zijn, dat kwantiteit om kan slaan in kwaliteit, O. weet vast wel dat dat niet slaat op de oplage-cijfers van een boek. Hedwig Courts-Mahler wordt nog steeds beter verkocht dan Heinrich Mann.

Betreffende de "Historische Units"

Het is, naar ik meen, geen usance om in *Kleio* contra-kritiek te leveren. Ik wil echter niet onvermeld laten, dat ik de bespreking van collega Wijne van de *Historische Units* in *Kleio* van augustus 1975 zeer onbillijk vind, en bovendien tamelijk onvriendelijk tegenover de Belgische collegaas, die voor dit werk verantwoordelijk zijn. Collega Wijne, die naar me voorkomt in een heel slecht humeur moet zijn geweest toen hij deze recensie schreef, kraakt in een vijftal regels het deeltje over "Het vorstelijk absolutisme" af, maar laat verder alle kwaliteiten van deze "zeer willekeurig samengestelde boekjes" buiten beschouwing. Ik ben integendeel van mening, dat bijna alle deeltjes in deze derie zeer veel bruikbaar materiaal bieden, en dat ze bovendien — zeker voor de geringe prijs — mooi zijn uitgevoerd. Prijzenwaardig vind ik tevens — nog afgezien van de consequente methodische opzet van het geheel — de duidelijke scheiding in ieder deeltje tussen het historische overzicht en de documentatie. Bovendien hebben de samenstellers zich de moeite getroost om hun documenten uit de eerste hand te citeren, wat zeker niet alle Nederlandse schoolboekenschrijvers presteren. Descartes' oordeel over ons land, is verklaarbaar, omdat dit absolutisme in zijn zuivere vorm in ons land nu eenmaal geen rol speelde (behandeling van de positie der Oranjes zou het thema waarschijnlijk te veel gecompliceerd hebben); overigens zijn deze acht regels op zich zelf functioneel, omdat ze een beeld geven van Descartes' idealisering van ons land. Het Verlichte Despotisme als zodanig is inderdaad niet ruim bedeed; niettemin is de lange passage uit het politieke testament van Frederik de Grote interessant genoeg. Het zelfde geldt trouwens voor de lange passages uit Machiavelli's *Principe* en uit de *Vindiciae contra Tyrannos* van Du Plessis-Mornay aan het begin van het deeltje.

Ik wil niet verder opsommen, wat ik in de verschillende deeltjes te waarderen en prijzen acht, ik wii alleen de collega's nadrukkelijk aanbevelen, van deze serie kennis te nemen, omdat ze een schat aan informatie en materiaal bieden. De lerarenprijs is f 1,95 p.d., de leerlingenprijs f 3,80. De Nederlandse uitgever — in de bespreking niet vermeld — is Van Walraven b.v., Loolaan 30, Apeldoorn.

Dr. E.M. Janssen

Naschrift

Collega Janssen vindt dat ". . . bijna alle deeltjes in deze serie (*Historische Units*, JSW) zeer veel bruikbaar materiaal bieden'. En omdat ik dat niet vind, ben ik 'zeer onbillijk' en 'tamelijk onvriendelijk tegenover de Belgische collegaas, die voor dit werk verantwoordelijk zijn. Hij vermoedt dat ik in een heel slecht humeur moet zijn geweest. Maar ondertussen vertelt collega Janssen niet wat hij met 'zeer veel bruikbaar materiaal' bedoeld. Er zijn sommige deeltjes bruikbaar? Of sommige stukken in sommige deeltjes?

Verder kan ik hem geruststellen dat ik geen slecht humeur hoef te hebben om deze *Historische Units* te bespreken zoals ik heb gedaan. De *Historische Units* hebben volgens mij de bedoeling een methode te zijn. Maar een gewoon boek is beter omdat de *Historische Units* veel te fragmentarisch stof presenteren. Zij suggereren in zekere zin ook een thematische aanpak. Maar ook dan is de aangeboden stof te willekeurig en te fragmentarisch.

Wie b.v. het vorstelijk absolutisme als thema neemt, kan beter één voorbeeld nemen, dat uitwerken en daarna de leerlingen hun verworven kennis en inzicht laten toetsen aan de hand van andere voorbeelden. Ik blijf er bij dat de *Historische Units* wienig mogelijkheden bieden om de leerlingen kennis over en inzicht in de behandelde onderwerpen te verschaffen.

Joh. S. Wijne

MEDEDELINGEN

○ HISTORISCHE VERENIGING HOLLAND

Ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag zal aan dr. S. Hart, archivaris van Amsterdam een bundel worden aangeboden met twaalf van zijn geschriften die nu verspreid uitgegeven en vaak moeilijk te raadplegen zijn, aangevuld met een nieuwe studie op basis van recent bewerkt Amsterdams bronnenmateriaal.

In deze bundel zijn studiën opgenomen over de geschiedenis van Zaanendam en de Zaanstreek, van de Amsterdamse Handel en de sociale en demografische geschiedenis van Amsterdam. De bundel zal in maart 1976 verschijnen als deel 9 van de reeks Hollandse Studiën, een uitgave van de Historische Vereniging Holland. Het boek zal ongeveer 310 blz. beslaan en voorzien zijn van illustraties, kaarten, grafieken, tabellen en een lijst van publicaties van dr. Hart. Van elk artikel wordt een samenvatting in het Engels opgenomen.

Leden van de Historische Vereniging Holland ontvangen het boek gratis op grond van hun lidmaatschap. Niet-leden kunnen op de bundel intekenen door overschrijving op gironummer 26 80 034 ten name van de Historische Vereniging Holland, serie "Apparaat" te Leiden onder vermelding van "bundel Hart". Prijs (inclusief verzendkosten) bij voorintekening tot en met 31 januari f 36,-.

○ CEVNO

Publikaties voor uzelf, voor uw klas en voor uw dokumentatie-centrum

1. *De Rijn* — lees/werkboek top basisonderwijs; geïllustreerd — f 1,50
2. *Lesbrief Gastarbeid* — top basisonderwijs en eerste jaren voortgezet onderwijs; met leesteksten en opdrachten.
f 1,- per stuk, vanaf 20 ex. f 0,70
3. *Inleiding tot de Europese Gemeenschap* — (9-13 jaar) f 1,- p.st.; vanaf 20 ex. f 0,70.
4. *Milieu-pakket* — f 3,25
(inhoudend: Waddengebied, Mini-zeehondenboekje en Europa en zijn milieu)
5. *Europees imperialisme eind 19e en begin 20e eeuw* — f 1,50
Geschiedenis mbt. relatie Europa — Afrika (hoogste klassen voortgezet onderwijs)
6. *Zal het morgen beter zijn?* — voortgezet onderwijs — Fragmenten over de Sahel, hongersnood en droogte — f 1,50 p.st.; vanaf 20 ex. f 1,-.

Bestellingen bij: Centrum voor Europese Vorming,
Langestraat 55, Alkmaar.
Tel.: 072 - 21525

(Prijzen exclusief porto)

○ P.A.-COMMISSIE

Willen alle gastdocenten en de afdelingen direct na de collegeavond hun formulieren aan H. Roest en onze penningmeester insturen? Onze hartelijke dank hiervoor

Indien Uw 2e secr., en ook de andere P.A.V. commissieleden onvindbaar zijn, dan kunt U voor informatie of mededelingen ook nog terecht bij collega

G. Bosch
Dennenlaan 107
Rijssen (Ov)
tel. 05480 - 3533.

○ DOCUMENTATIE SCRIPTIES

"Het Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht, is bezig een Centraal Depôt van Doctoraal-scripties op te zetten op historisch gebied.

Iedere doctorandus (en doctor) wordt opgeroepen de zijne op te sturen, met naam en adres, en de vermelding "Vrij uitleenbaar", of: "Uitleenbaar na toestemming auteur".

Ze komen ook in een afgesloten kast.

Zelfs de rudimentaire verzameling van nu blijkt in een grote behoefte te voorzien.

Op zending vermelden: "Documentatie".

Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.

○ POSTACADEMISCH ONDERWIJS

De faculteit der Sociale Wetenschappen te Rotterdam organiseert in het voorjaar van 1976 twee cursussen in het kader van postacademisch onderwijs.

De volgende thema's komen aan de orde:

— Besluitvorming onder druk: crises en het openbaar bestuur.

— Sociologie: theorie, onderzoek en beleid.

Elk van de cursussen omvat zes bijeenkomsten op vrijdagen — eens per veertien dagen — van vier uur tot na een gemeenschappelijke maaltijd. Docenten zijn leden van het wetenschappelijk corps van de faculteit.

Deelneming staat open voor degenen die in hun werk met de genoemde thema's bezig zijn. De wijze van behandeling van de problematiek maakt een voltooide academische opleiding gewenst.

Binnenkort is een brochure beschikbaar; aan te vragen bij de Sociale Faculteit van de Erasmus Universiteit, Postbus 1738, Rotterdam.

○ REDACTIE KLEIO

Van verschillende kanten is gevraagd naar exemplaren van het Kleio-augustusnummer met het stuk van Schipper, "Van Shaka tot Sharpeville". Helaas is het aug.-nummer uitverkocht en heeft ook de heer Schipper geen exemplaren meer.

Er bestaat echter — bij voldoende belangstelling — de mogelijkheid dit artikel te herdrukken. De kosten zullen ongeveer 5 à 6 gulden bedragen.

Mocht men tot klassikaal gebruik willen overgaan of privé dit art. willen hebben, schrijft U dan even naar de secretaris van de redactie.

○ JAARLIJKSE CONFERENTIE VAN DE P.A.-COMMISSIE.

Op 20 en 21 februari 1976 wordt in het Evert Kupersoord te Amersfoort een tweedaagse conferentie gehouden (vanaf vrijdagmiddag 15.00 uur), georganiseerd door de Commissie Postacademiale vorming van de V.G.N. over: Het Indiase subcontinent. Als inleiders zullen ter conferentie optreden:

Dr. A.C. Niemeyer over het onderwerp: Brits bestuur en Indisch nationalisme.

Dr. L.C. Biegel: Contemporaine geschiedenis van Bangladesh, India en Pakistan.

Drs. L.M. van der Mey: India in de wereldpolitiek; bemoeienis der grote mogendheden met het subcontinent.

U kunt zich opgeven voor deze conferentie door f 25,- over te maken op giro 527314 t.n.v. penningmeester commissie Postacademiale vorming V.G.N. te Hoogezand, onder vermelding "Conferentie India."

Inlichtingen bij Drs. J. Bouwsma, Brokmui 40 te Dokkum. Tel. 05190-3598.

BOEKBESPREKINGEN

Tijdschrift voor sociale geschiedenis.

Uitgave van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, onder auspiciën van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Jaarabonnement f 20,—, losse nummers f 9,50.

Van Gennep, Nes 128 Amsterdam. Verschijnt drie maal per jaar. No 1: mei 1975, p 1-164 No 2: september 1975, p 165-283.

Het tijdschrift voor sociale geschiedenis, dat dit jaar de rij van Nederlandse historische tijdschriften is komen versterken, heeft al een voorgeschiedenis van ruim 20 jaar: Sinds 1953 verschijnt een Mededelingenblad van de Sociaal historische studiekering. Dit Mededelingenblad, een huisorgaan van de kring, bevat korte verslagen van vergaderingen en is vooral belangrijk door het sinds no. 2 verschijnende "Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland". Dit zijn korte levensschetsen van belangrijke personen uit het socialisme en de arbeidersbeweging waarvan nog geen levensbeschrijvingen bestaan.

Met ingang van no 35 (1967) verandert de naam van blad en vereniging en wordt het het Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis. Dan wordt ook het doel van de vereniging breder geformuleerd: men wil zich niet alleen meer bezig houden met arbeidersgeschiedenis maar met: "De geschiedenis van sociale structuren en processen; de ontwikkelingen van klassen, standen en andere sociale groepen in hun onderlinge verhoudingen; vormen van sociaal bewustzijn; sociale bewegingen; personen die in deze bewegingen een rol hebben gespeeld".

In de laatste nummers van het Mededelingenblad komt deze bredere kijk op de sociale geschiedenis al langzamerhand tot uiting. Raadpleging van het Mededelingenblad wordt vergemakkelijkt door de registers in no 25, 1964 (over no 1-24) en in no 40, 1974 (over no 26-39). Een register op no 41-46 ontbreekt dus nog.

Tot zover de voorgeschiedenis. De redactie van het Tijdschrift voor sociale geschiedenis wil de lijn van het Mededelingenblad van de laatste jaren voortzetten, m.a.w. het stimuleren van de structurele sociale geschiedenis, in het bijzonder van Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw.

Het opmaken van een voorlopige balans is na twee nummers een hachelijke zaak. Toch kunnen we bekijken in hoeverre bovengenoemde doelstellingen tot nu toe verwezenlijkt zijn. Om met de kleine vaste rubrieken te beginnen: ieder nummer bevat enkele uitgebreide boekbesprekingen, tot nu toe alle op arbeidersbeweging en socialisme betrekking hebbend, op één na. Ook vast is de "kroniek", waarin erg handzame aankondigingen van boeken en tijdschriften en mededelingen over konferenties. Deze kroniek is erg breed van opzet. In het tweede nummer wordt, in navolging van het Mededelingenblad, het Biografisch Woordenboek van de Nederlandse arbeidersbeweging voortgezet (In dit nummer met Foeke Kamstra, Meidert Rozenga, en Sjoerd Siebrens van Veen). Misschien opmerkelijk is dat het woordenboek niet is uitgebreid tot de Belgische arbeidersbeweging.

Afgezien van redactionele artikelen is de inhoud verder in twee soorten bijdragen te verdelen: artikelen over de arbeidersbeweging en het vroege socialisme enerzijds en over sociale geschiedenis in de ruimere zin van het woord anderzijds. In de eerste groep vallen artikelen over Socialisme in Maastricht, 1884-1894; De oppositie der volksmannen, 1850-1869 (als wegbereiders voor o.m. de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale) en Een onderzoek naar het ontstaan van de afdelingen en de sociale structuur van de Sociaal Democratische Bond.

De tweede groep (in aantal pagina's veruit de mindere) is vertegenwoordigd door een studie over werkgevers en werknemers in de Rotterdamse haven, 1900-1920 en door het staartje van een discussie over sociale stratifikatie. Om deze discussie te kunnen volgen zijn de voorafgaande nummers van het Mededelingenblad wel onmisbaar.

Al met al ligt dus de nadruk op de geschiedenis van de arbeidersbeweging en het socialisme. Voor wie hierin geïnteresseerd is zal het tijdschrift onmisbaar zijn. Voor geïnteresseerden in sociale geschiedenis in bredere zin zullen de hier genoemde aanzetten nog wel moeten worden uitgebouwd.

Tenslotte nog één opmerking: het tijdschrift is, niet overvloedig, prachtig geïllustreerd.

Jan Lucassen.

Geoffrey Trease, De huurlingen, avontuur en hartstocht van de condottieri. Unieboek, Bussum 1974, prijs f 45,-, 272 blz. + 189 illustraties.

"DE HUURLINGEN, AVONTUUR EN HARTSTOCHT VAN DE CONDOTTIERI" is de veelbelovende titel, die Fibula-Van Dishoeck meegaf aan de vertaling van het in 1970 bij Thames & Hudson verschenen boek van Geoffrey Trease, "The Condottieri, soldiers of fortune". Zoals we konden verwachten is ook dit werk weer rijk geïllustreerd met 16 schitterende kleurenfoto's en 189 zwart-wit illustraties, die helaas lang niet altijd functioneel zijn. Het boek is a.h.w. over-geïllustreerd en lijkt te behoren tot de categorie "coffee-table books", die niet bedoeld zijn om werkelijk gelezen te worden. Dat is trouwens maar beter ook, want de kwaliteiten van het boek zijn hiermee wel zo'n beetje genoemd.

Blijkbaar heeft de auteur zijn beperkingen beseft, want in het voorwoord kondigt hij aan niets meer te pretenderen dan "in alle bescheidenheid het levensverhaal van de boeiendste condottieri te vertellen tegen de achtergrond van hun tijd en met een beschrijving van hun uiteenlopende karakter". Nu, verder is de schrijver inderdaad niet gekomen, met dien verstande dat hij in feite over hen vertelt *zonder* de achtergrond van hun tijd.

Het boek behandelt in grote trekken het ontstaan van het condottieresysteem uit de laat-middeleeuwse "Vrije Compagnieën", die gewoon doorgingen met vechten als het officiële leger ontbonden was. De eerste condottiere zou Roger di Flor zijn geweest, de commandant van de voormalige Catalaanse compagnie van Frederik van Aragon, koning van Sicilië, die met zijn mannen in Griekenland ging vechten voor de meestbiedende (ca.1300). Nieuwe impulsen kreeg deze ontwikkeling ten tijde van de Honderdjarige Oorlog, toen John Hawkwood op het toneel verscheen, in Italië bekend als Giovanni Acuto en door Uccello vereeuwigd in het vermaarde fresco in de Florentijnse dom. Aan deze Engelsman worden niet minder dan 7 van de 21 hoofdstukken gewijd! Daarna passeren de echte Italiaanse condottieri de revue, zoals de Sforza's, Gattamelata en Colleoni.

Waarom is dit nu zo'n slecht boek? In de eerste plaats omdat de lezer bedolven wordt onder een stortvloed van namen, een aaneenrijging van weinig of niet relevante details, anecdotes en beuzelarijen, direct of indirect afkomstig uit de middeleeuwse kroniekschrijvers en dan van de grootste leuteraars onder hen. Iedere probleemstelling, laat staan analyse ontbreekt. Het geschiedverloop lijkt een eindeloos gekeutel van kleinigheden, persoonlijke details, "human interest" zonder structuur. Over de politieke en sociale verhoudingen in het Quattrocento tast men volkomen in het duister. Wat moet de "general reader", voor wie dit boek uitdrukkelijk is bedoeld, beginnen met een passage als deze (p.256): "Het milde republikeinse stadsbestuur dat sinds de dood van Savonarola geregeerd had was niet naar de zin van de oorlogszuchtige paus Julius II en hij stimuleerde de terugkeer van de verbannen Medici's"? Wat er in Florence aan de hand was, wie Savonarola was, waarom de Medici waren verbannen en wat de paus daarmee te maken had, moet de lezer zelf maar uitzoeken.

Terecht krijgen we te horen (aan de hand van enkele citaten van o.a. John Hale) dat de oorlogvoering na 1494 fundamenteel van karakter veranderde: men gebruikte grotere legers, artillerie en infanterie (Zwitserse!). Maar de achtergronden van deze ingrijpende veranderingen in de structuur van de oorlogvoering blijven in nevelen gehuld. De Franse inval van 1494 wordt alleen genoemd, niet verklaard; de internationale verhoudingen in Europa en de ondergang van het interne Italiaanse evenwichtssysteem blijven in het duister. Het is dan ook vreemd dat uitgerekend de condottieri ontbreken van de periode 1480-1530 de crisistijd die Machiavelli (hier consequent als Macchiavelli geschreven) inspireerde tot zijn belangrijke werken! Giovanni delle Bande Nere, (de man met de "zwarte benden", niet "zwarte banden") wordt wel behandeld, maar niet d'Alviano, Trivulzio, de gebroeders Vitelli of Cesare Borgia. Evenmin is de auteur op de hoogte van het werk van Fritz Redlich over de condottieri als "entrepreneurs".

Zo blijft het boek steken in een stroom van namen en nog eens namen. In het register telde ik niet minder dan 250 Italiaanse persoonsnamen, waaronder 7 Malatesta's, 7 Medici, 12 Sforza's en maar liefst 15 verschillende Visconti's. Na een paar hoofdstukken moet het de lezer wel duizelen! Wat is de zin van een mededeling als deze (over Colleoni, p.220): "Bartolomeo's vader die bekend stond als Puhò, had slechts een bescheiden inkomen. Hij bezat een klein kasteeltje in Solza en een ander in Chignolo. Zijn vrouw was Ricardona Valvasori dei Sanguini." Waarom die namen genoemd worden, als

er verder helemaal *niets* over wordt vermeld, is mij in ieder geval een raadsel. Het geheel doet een beetje denken aan een slechte havo-scriptie, door het ontbreken van verklaring, het klakkeloos overpennen van bronnen, het eindeloos oplepelen van details en namen zonder veel samenhang. Alleen gaat dat hier dan 260 bladzijden lang door. Dan zijn er nog de onjuistheden zonder meer: Alaric en Stilicho zouden het van huurlingengeneraals tot Romeins keizer hebben gebracht (p.9), Giovanni delle Bande Nere werd geboren op 6 april 1498, vier maanden voordat Columbus Amerika ontdekte (sic!).

Tot overmaat van ramp heeft Van Dishoeck ook nog het vertalen in handen gegeven van een analfabeet. Lange zinnen, met een minimum aan interpunctie maken het lezen een moeizame geschiedenis. Maar gelukkig wordt regelmatig de aandacht getrokken door de wonderlijke stijl-bloempjes en anglicismen. Bijvoorbeeld: "De rol die overeengekomen werd kon agressief en defensief zijn, welke laatste een veel lagere vergoeding vereiste" (p.15). Verderop lezen we over een "ongelimiteerd aantal" (p.31), "Imaginaire ruiters" (p.42), "Stad-Statens" (p.15) naast "stad-staten" (p.44), de "Teutoonse Orde" (p.167), Roomskoning "Rupert" van Beieren (p.139), "Partisanen" waar gewoon partijgangers wordt bedoeld en niet verzetstrijders (p.264).

Alle records worden gebroken in de spelling van eigennamen: Mocinego i.p.v. Mocenigo, Trescorre i.p.v. Trescore, Castaglione i.p.v. Castiglione, Andres i.p.v. Andrea del Verrocchio, Vespasiano de Bisticci i.p.v. da Bisticci, Karel de Soute (sic!).

Het ergste vind ik dat Van Dishoeck zo iets voor f 45,— te koop durft aan te bieden. Dan spreek ik nog niet eens over de typografie (veel letters met "schaduw") en de soms te zwart afgedrukte foto's. Het is ronduit een schandaal dat de verantwoordelijke redacteur (die hebben ze toch in Bussum?) een dergelijk product heeft laten passeren.

Tot slot een opwekkend woord voor de docenten die het boek, op het uiterlijk afgaand, reeds hebben aangeschaft en nu met de gebakken peren zitten. U kunt altijd nog de 16 prachtige kleurenreproducties opprikken en de 189 zwart-wit-illustraties uitknippen en onder de leerlingen verdelen. Dan hebben die er tenminste wat aan.

J.H. von Santen

N.J. van Wijck Jurriaanse en H. Waldorp, De Romantiek van de Spoorwegen in Nederland. De arbeiderspers, Amsterdam 1975, 168 blz., prijs f 42,50.

De ondertitel op de band "Een lees- en kijkboek door twee kenners van de spoorweggeschiedenis" geeft aardig weer wat de lezer kan verwachten. Het hoogdravende voorwoord van de uitgevers, die zeggen een samenvattende geschiedenis van de spoorwegen in ons land en hun invloed op de sociaal-geografische, sociaal-economische, verkeerstechnische, industriële en gemeentelijke ontwikkeling te hebben willen produceren, is echter wel enigszins bezijden de waarheid. Het boek van deze twee, in kringen van spoorwegliefhebbers algemeen bekende, auteurs, is zeker geen samenvattende geschiedenis; daarvoor ontbreekt er teveel, zoals b.v. de ontstaansgeschiedenis van de Staatsspoorwegen, de naasting van de Rijnspoor in 1890, terwijl anderzijds de beginjaren van de Hollandse Spoor en de Centraalspoor verhoudingsgewijs veel aandacht krijgen. Als geheel maakt het boek een wat brokkelige indruk, met veel herhalingen en soms te veel details. Daar staat echter tegenover dat het hoofdstuk over de werkomstandigheden en de sociale positie van het locomotiefpersoneel bijzonder veel inzicht geeft in dit, totnogtoe vaak vergeten, aspect van het spoorwegbedrijf. Ook het volgende hoofdstuk over de invloed van de spoorwegen op de reisgewoonten van de Nederlander geeft een aardige indruk van de geweldige veranderingen die zich mede door de komst van de spoorwegen in het rustige Nederland hebben voltrokken. Het boek is zoals van een kijkboek verwacht mag worden, rijk geïllustreerd, al zou ik het woord verrassend, zoals de uitgevers in hun voorwoord doen, hierbij liever niet willen gebruiken, omdat de meeste foto's al eerder gepubliceerd zijn. Dat de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen op p.161 een staatsbedrijf genoemd wordt, zal wel een slip of the pen zijn; het ware echter te wensen dat de auteurs dit algemeen gangbare misverstand duidelijk uit de weg hadden geruimd. Dat de machinisten, de ruige proleten uit het gedicht van Kees Pruis, hun loc als "hun vurige bruid" betitelden, komt mij tenslotte zeer onwaarschijnlijk voor.

Voor niet-ingewijden in de kleine kring van spoorwegliefhebbers en voor de groeiende kring van liefhebbers van alles wat met stoom te maken heeft, is dit een aardig boek, dat kan stimuleren tot verdere kennismaking; voor ingewijden biedt het helaas veel minder nieuws.

A.J. Veenendaal.

Louis M. Hermans,

Krotten en sloppen 1901 geïllustreerd door Alb. P. Hahn met een nawoord van Frank Smit. Van Gennep Amsterdam 1975. Prijs f 9,50. (fotografische herdruk van de eerste uitgave van 1901).

De eerste druk, verschenen bij S.L. van Looy te Amsterdam, heeft als ondertitel: "Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond". In opdracht van deze bestuurdersbond, een plaatselijk overlegorgaan van bestuurders van verschillende vakverenigingen, ging L.M. Hermans (1861-1943) verschillende verkrotte gedeelten van Amsterdam in.

In het eerste deel houdt hij zich inderdaad met beschrijven bezig, maar dan wel zeer uitgebreid: ook "het leven en bedrijf van enkele bewoners van sloppen, stegen en krotten" wordt onderzocht. In het tweede deel gaat hij echter verder door middelen tot oplossing aan te geven. De maatregelen die tot dan toe zijn genomen en voorgesteld door vnl. partikuliere instellingen acht hij "bij lange na niet voldoende om een zichtbare verbetering daar te stellen". Deze uitspraak licht hij met vele voorbeelden toe. De oplossing moet dan ook gezocht worden in overheidsbemoeing: De gemeente moet, zo nodig met subsidie van het rijk de oude krotten en sloopwoningen afbreken en zorgen voor nieuwe betaalbare woningen voor de bewoners.

De beschrijving van de wantoestanden in het eerste deel is zeer beeldend, wat nog versterkt wordt door de tekeningen die Albert Hahn van de woningen en hun bewoners maakte. De tocht die Hahn en Hermans maakte verliep niet altijd gemakkelijk: Over de Wijde Gang (In de Joden Houttuinen) schrijft Hermans: "Terwijl wij buiten aan het opmeten van de deuropening zijn, komen meer Jodenvrouwen met de lijven uit het raam hangen. Ze vragen elkander: "Wat motten die hier?". Daarop weet men geen antwoord te geven. Ze schreeuwen ons toe, dat ze geen klagen hebben, dat het hier goed is, dat ze niet willen verhuizen, dat ze tevreden zijn in hun pakhuis. En zij maken zich druk om ons dat te doen geloven, want zij zien in ons leden van de gezondheidscommissie en zij vreezen dat de huizen zullen worden afgekeurd. Ik en mijn keetnen, doet Lord Byron zijn gevangene van Chillon zeggen: Ik en mijn keetnen werden vrienden: Zoo kan gewoonte en tijd verbinden, en maken ons tot wat wij zijn". (p. 62/63)

Het nawoord van architect Frank Smit zet deze brochure in een groter kader. Zo wordt het leven van Hermans in 't kort beschreven, evenals dat van Hahn. Verder een korte geschiedenis van het vroege socialisme in Nederland en van de woningbouw, m.n. in Amsterdam gedurende de laatste eeuw. De geschiedenis van het socialisme lijkt me op deze manier zinloos. Door de beknoptheid kan het uitgesproken ideologisch standpunt van de schrijver nl. niet expliciet gemaakt worden.

Een groter bezwaar tegen dit naschrift is het ontbreken van verwijzingen. Zo wordt de levensbeschrijving van Hermans bijna letterlijk ontleend aan de levensbeschrijving door Meertens in het Mededelingenblad van de sociaal-historische studiekering, no 4, blz. 3-6. Dit "spieken" is niet alleen onbehoorlijk: het boekje zou ook zeer aan bruikbaarheid hebben gewonnen indien er wél een literatuurlijst(je) over de geschiedenis van de woningbouw was toegevoegd. Nu moeten we het doen met de verwijzingen van Hermans zelf in de tekst.

Afgezien van dit ontbreken van verdere literatuurverwijzingen is het boekje erg geschikt voor het maken van werkstukken door leerlingen van HAVO/VWO. Aantrekkelijk is vooral de vermenging van nauwkeurige feiten met emotionele beschrijvingen van woon- en werkomstandigheden. Bovendien kan deze bron vergeleken worden met andere beschrijvingen van de woonomstandigheden, tot in deze tijd toe. Amsterdam biedt hiertoe veel materiaal maar in bijna alle andere steden bestaan dergelijke rapporten. Om enkele vroege voorbeelden te noemen: rapporten door gemeentes (bijv. Leiden, Nijmegen, Amersfoort), door gezondheidscommissies (bijv. 1893: Maastricht, Roermond, Venlo, den Bosch, Eindhoven, Helmond), door bestuurdersbonden in andere plaatsen (bijv. Schiedam door P. de Bruin), door de Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik (bijv. Breda en Alkmaar) en door allerlei andere organisaties. Kortom een dankbaar onderwerp om ook plaatselijk te bestuderen.

J. Lucassen.

Julian Mitchell en Peregrine Churchill, Jennie. De vrouw achter de Churchills. Elsevier, Amsterdam-Brussel 1975. 272 blz., prijs f 17,50. (Oorspr. titel *Jennie-Lady Randolph Churchill*, vertaald door Ad. H. van Loon).

Het boek is gebaseerd op materiaal dat voor een Engelse en naar ik meen ook in Nederland uitgezonden t.v. serie bijeengebracht is uit het rijke familiearchief van de Churchills en enkele verwante of bevriende families. De samenstellers hebben een soort "Life and Letters" geproduceerd, waarbij het brievenmateriaal de kern vormt. Het geheel is verlicht met illustraties.

Het niet zonder emoties verlopen leven van de rijke Amerikaanse Jennie Jerome staat borg voor een boeiend verhaal. Zij trad in april 1874 (in het boek staat abusievelijk 1873) in het huwelijk met Randolph Churchill, de tweede zoon van de hertog en hertoging van Marlborough. Voor hun huwelijk woonde Jennie in New York en vooral in Parijs, waar zij contact had met het Franse hof. Jennie's moeder was dol op hoge adel.

Over hun huwelijksleven, de familievetes, het geldverslindende (ook zij kenden hun financiële perikelen) societyleven met zijn vrij grote seksuele liberteit — mits het maar niet in het openbaar kwam —, zijn vele aardige brieven opgenomen.

Wanneer haar man Lagerhuislid wordt komt ook de politiek enigszins aanbod. Men leest b.v. over de financiële zorg die aan het kiesdistrict besteed werd via giften voor behoeftigen enz. Een praktijk die overigens in 1883 verboden werd. Jennie voerde zelf ook verschillende campagnes om Randolph verkozen te krijgen en ze deed dat niet zonder succes. Over Randolph's politieke ideeën wordt men verder weinig gewaar. De komeetachtige loopbaan wordt al spoedig door zijn wankele gezondheid onderbroken. In de meeste boeken — niet in dit werkje — wordt zijn psychische labiliteit en vroege dood toegeschreven aan een syfilisinfectie.

Na zijn dood huwt Jennie met de veel jongere George Cornwallis West. Zij trotseert daarmee stormen van critiek (hij niet minder). Zelfs prins Edward bemoeide zich ermee, maar koos uiteindelijk haar zijde. Zij maakte niet voor niets deel uit van de Edwardiaanse "jet set". Het aanvankelijk gelukkige huwelijk eindigde in een echtscheiding, waarna Jennie tenslotte huwde met de eveneens veel jongere H. Montagu Porph.

Temidden van haar huwelijken en de verschillende amoureuze affaires vond zij tijd voor haar zoons Winston en Jack, die zij beslist niet verwaarloosde. De wijze waarop hun carrières gepland en verzorgd werden, geeft een aardig beeld van de sociale verhoudingen binnen de Engelse upper ten. Verder hield zij zich bezig met de uitgave van een luxe tijdschrift (*Anglo-Saxon Review*), het schrijven van toneelstukken, muziek en binnenhuisarchitectuur (een middel om geld te verdienen) en op sociaal terrein verrichtte ze nuttig werk met de organisatie van een hospitaalschip t.t.v. de Boerenoorlog.

Al met al krijgt men een aardig beeld van de "ruling class" van het laat Victoriaans en Edwardiaans England. Het is een gesloten groep van leidende, vaak briljante figuren opleverende families, die zeer sterke posities in het Lagerhuis innemend, in feite Engeland regeren.

Het hoeft geen betoog dat sociale kwesties en verdere maatschappelijke problemen nauwelijks aan bod komen. In ieder geval ontbreekt in deze selectie die materie geheel en al. Men zou hoogstens kunnen concluderen dat Jennie Spencer Churchill zich behoorlijk geëmancipeerd wist te bewegen binnen de Engelse aristocratie, maar beslist geen rol heeft gespeeld als "suffragette".

Voor de schoolbibliotheek is het boek niet direct geschikt. Voor een docent die wat moe is van structuralistische en cliometrische lectuur biedt het aardige verstrooiing en wie nog meer van dit onderwerp en die tijd wil weten, die leze b.v. Ralph G. Martin, *Jennie. The life of Lady Randolph Churchill*. 2vls, New York 1972 (Signet book) en zeker J. Priestley, *The Edwardians*. Londen 1972 (sphere book).

P. van Hees

Bericht van de Tweede Wereldoorlog, o.r.v. A.H. Paape e.a. Amsterdam Boek, 1970/75, prijs

Deze serie over de Tweede Wereldoorlog is eerder verschenen in losse afleveringen. Nu worden deze losse katernen gebonden in zeventien delen, waarvan er inmiddels een tiental zijn verschenen. Het is een fraai geïllustreerd overzichtswerk geworden met een even goed verzorgde tekst. Talloze experts uit binnen- en buitenland hebben bijdragen geleverd. De serie biedt de leraar uitgebreide informatie die hij in de les kan gebruiken. Kaarten, grafieken en fotomateriaal kunnen verhelderend werken. De boeken zijn eveneens bij uitstek geschikt om "doorgegeven" te worden in de les. Een aanschaf voor de

schoolbibliotheek is alleszins gerechtvaardigd aangezien het geheel in deel onderwerpen is onderverdeeld, die van groot nut kunnen zijn voor het schrijven van scripties. De tekst was allereerst bestemd voor de leek en in die geest ook geschreven. Helaas heeft dit er waarschijnlijk toe geleid dat noten en literatuuroverzichten ontbreken. De namen van de medewerkers staan echter borg voor de kwaliteit van de diverse essays.

S. Vellenga.

H.A. Wijnen, De Kroon kan geen kwaad doen. Van de macht des Konings — Mythe en werkelijkheid van de constitutionele monarchie. Contact, Amsterdam 1975.

Onder deze drie titels verscheen bij Contact een aardige pocket van 304 bladzijden (ruim 250 tekst), waarvan men kan denken dat leraren die staatsinrichting geven misschien plezier kunnen beleven. Het boekje is inderdaad vlot, met een duidelijk journalistieke pen, geschreven en men vindt er enkele dingen in, waar leerlingen soms nieuwsgierig naar zijn en die men niet zo gauw vindt in de handboeken. Men verkijpe zich echter niet op de titel(s). Daar zet men na lezing allerlei vraagtekens bij. B.v.: waarom de accenten op "kwaad" staan i.p.v. op "Kroon" (was trouwens "Koning" hier niet méér op zijn plaats?)? Een vraagteken vooral ook bij de hoofdtitel. Het gaat n.l. helemaal niet over die grondwettelijke regeling van de verhouding koning-ministers, over zijn "opperbestuur" der buitenlandse betrekkingen, zijn "oppergezag" over de krijgsmacht enz., kortom over ook maar iets dat in de zesde afdeling (Van de macht des Konings) van hoofdstuk II (Van de Koning) van onze grondwet staat! Waarom suggereert de hoofdtitel dat dan? En de omslag versterkt die gedachte nog: daarop staan n.l. enkele artikelen uit die afdelingen zes afgedrukt. Waarom dat bovendien gebeurd is in de vorm waarin zij voorkwamen in het Voorstel van de Negen-mannen ontgaat die aandachtige lezer helemaal.

Titel en omslag zijn dus bepaald misleidend. Maar zelfs geschiedenisleraren kunnen daar intrappen: toen ik onlangs op een postdoctoraal college literatuur opgaf over staatsinrichting, opperde een der aanwezigen dat dit boekje daar wel aan toegevoegd mocht worden! Laat ik de argelozen waarschuwen: het gaat totaal *niet* om ook maar iets van die "macht des Konings".

Waarover gaat het in dit boekje dan wel?

Over de kosten van het koningschap in Nederland (90 blz.) en over het lidmaatschap van het Koninklijk Huis (55 blz.). Verder staat er nog een hoofdstukje in (9 blz.) over toestanden aan het Engelse hof; ondertitels: Een bonte verzameling meeëters, De koninklijke belastingontduikers, Wat doet de prinses voor haar geld?, 31 Werkdagen voor £ 15.000 (dat gaat over Margaret!); men merkt het: dankbare stof voor een soort Libelle voor Rooie Vrouwen, als er zo'n weekblad bestaat. Dertig bladzijden gaan voorts over Links en de monarchie, geïllustreerd met een elftal plaatjes uit De Notenkraker (praktisch de enige plaatjes in het boek) Dan is er nog een soort inleidend hoofdstuk (61 blz.) over De invloed van het Koningschap, maar dat gaat nauwelijks over wat titel en omslag zouden doen verwachten. Het slothoofdstuk, getiteld Speculaties over het uitsterven van het Oranjehuis (23 blz.), die eigenlijk helemaal niet in het boek thuis horen, vind ik eigenlijk nog het aardigst. Zij putten nogal wat uit de Bescheiden betreffende de Buitenlandse politiek van Nederland van Mr. Dr. C. Smit, over de periode tussen 1901 tot 1910; ook hier zitten nogal wat persoonlijk gekleurde opvattingen van de schrijver in, b.v. inzake de ambities van Abraham Kuypers, wie de schrijver een "tamelijk virulente Oranje-afkeer" toeschrijft. De staatsman zou koning Willem III toen deze zondags onder kerktijd op reis ging, in "een komisch-hypocriete vermaning" hebben toegevoegd: "Regis ad exemplar totus compitour orbis" (bedoeld zal zijn componiteur), "Naar 's Konings voorbeeld voegt zich ieder", zou men zeggen, maar de schr. vertaalt nogal vrij: "'s konings voorbeeld is van zo onbegrijpelijke invloed"!

Op zichzelf is het te waarden dat de lezer die daar belang in stelt een beetje kijk kan krijgen op de problemen die de kabinetten-Cals, De Jong en Biesheuvel gehad hebben bij hun pogingen tot uitwerking van de artikelen 22 en 21a der Grondwet (inkomen van de Kroon en lidmaatschap Koninklijk Huis. Als men zich echter t.a.v. deze onderwerpen, na alles gelezen te hebben, de vraag stelt: hoe is het nu uiteindelijk geworden?, dan mist men node b.v. een bijlage die daaromtrent duidelijk uitsluitel geeft.

In de Epiloog is één van de (magere) conclusies deze, dat de monarchie niet vanwege het geld hoeft te worden aangeschaft, integendeel, ze betaalt zichzelf, meer nog: ze is "exportkapitaal". Hoewel de

schrijver, parlementair redacteur van Het Parool, op de omslag als republikein geïntroduceerd wordt en zijn onbehagen jegens de monarchie duidelijk étaleert, doet hij toch geen enkele poging om de voor- en nadelen van een republikeins staatshoofd af te wegen tegen die van een monarchie zoals wij die in Nederland kennen. Kortom: hoewel wat zuur van toon en met een misleidende titel, toch een aardig boekje voor wie van wat roddel houdt. Maar onmisbaar voor een geschiedenisdocent die staatsinrichting geeft? Neen.

C. de Ru

CONTINENT. Onafhankelijk forum van Russische en Oosteuropese auteurs. Hoofdredacteur V. Maksimov. Baarn 1975. f 17.50

Een jaar geleden was er heftige beroering rond de verbannen Russische schrijver Solzjenitsyn. Hij was medeoprichter van een nieuw Russisch tijdschrift dat bij Ullstein Verlag, Berlijn, zou worden uitgegeven. Het weekblad "Der Spiegel" barstte van woede dat Solzjenitsyn zijn toevlucht bij een onderdeel van het Springer-concern had gezocht. Een ruzie in ruige bewoordingen was het gevolg. Enerzijds had Solzjenitsyn zich niet om zijn imago in het westen bekommerd, zoals hij dat ook niet in de Sovjet-Unie deed. Anderzijds bleek er in het Westen niet overal veel begrip te zijn voor de positie van een grote Russische schrijver in ballingschap, die, ontworteld, zich staande moet houden. Solzjenitsyns recente waarschuwing aan het adres van President Ford niet zo tegemoetkomend te zijn ten aanzien van de Sovjet-Unie op de Veiligheidsconferentie te Helsinki werd evenmin begrepen. Ook nu ging het Solzjenitsyn erom de rol van *geweten* te vervullen, maar nu ook ten opzichte van het Westen zoals hij die rol eerder voor de Sovjet-Unie vervulde.

Het tijdschrift "Continent" tracht een dergelijke functie waar te maken door vanuit een Oost Europees cultuurcontinent, door totalitarisme overheerst, een nieuw continent te scheppen waar anti-totalitaire krachten verenigd zijn in de strijd voor de vrijheid en waardigheid van de mens, aldus de redactie. Een tijdschrift dat een Boodschap heeft, en onvoorwaardelijke uitgangspunten kent: religieus idealisme anti-totalitaire en democratische gezindheid, onpartijdigheid. Een dergelijk openhartige doelstelling, typisch vanuit de Oosteuropese situatie afkomstig, zal niet direct bij ieder aanslaan. De inhoud van het tijdschrift (De Russische uitgave is nu tot nummer 5 gevorderd) is echter te zeer de moeite waard om bedenkingen te mogen uiten. De oppositie in Rusland en Oost-Europa, in (verse) emigratie of (nog) in het eigen land, komt er aan het woord. Beschouwingen, essays, novellen, gedichten vinden in "Continent" een plaats. Het eerste nummer bevat onder andere een nog ongepubliceerd hoofdstuk uit Solzjenitsyns "In de eerste cirkel", het eerste deel van een roman van V. Kornilov ("Zonder armen en zonder benen"), een essay van A. Sinjavskij over de ontwikkelingsgang van de literatuur in Rusland. Elk van de bijdragen zou het bespreken waard zijn, wat op zich voldoende aanbeveling moet zijn.

Natuurlijk is er een 'helaas'. Dit Nederlandse nummer van "Continent" is een selectie uit de Russische editie. Waarom is in die selectie wel een stuk uit Kardinaal Mindszenty's 'Memoires', overal te krijgen, opgenomen en bijdragen van iets minder bekende Russische auteurs weggelaten? Er is geen verantwoording. Het is echter te hopen dat "Continent" 2 ook in het Nederlands zal verschijnen, en dat daarin het omvangrijke document uit 1918, 'Een vergadering van arbeidersafgevaardigden van fabrieken in Petrograd' wordt opgenomen, omdat dit zeer direct voor de historicus zo belangwekkend is!

A.P. van Goudoever

Hendrik Conscience, De Leeuw van Vlaanderen (hertoetst door Karel Jonckheere). Manteau, Brussel-Den Haag 1975 (Grote Marnixpocket), 348 blz., prijs f 19,90.

Nog altijd worden verschillende historische romans uit de tijd, waarin dit genre zijn ontstaan vond, herdrukt. En terecht. Voor wie van een goed verhaal houdt zijn de werken van Scott, Van Lennep en Conscience, om er enkele te noemen, nog altijd zeer genietbaar.

Zo is dan Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen*, het epos over de Guidensporenslag, weer eens herdrukt. Het was niet zijn eerste historische roman. Dat was *Het Wonderjaar*, dat over 1566 handelde.

Ook volgens sommige autoriteiten, niet zijn beste roman. Dat zou dan *Jacob van Arteveld* zijn. Het is wel zijn meest bekende boek geworden. Een nationaal opus in de letterlijke zin des woords.

Generaties flaminganten hebben er moed en kracht uit geput in de vaak eindeloze strijd tegen de franskiljonse overheersing in Vlaanderen. Het is mogelijk dat men zich te veel en te lang door Conscience's romantiek heeft laten meeslepen en te weinig oog voor de praktische strijd heeft gehad, maar dat neemt niet weg dat *De Leeuw van Vlaanderen* velen geïnspireerd heeft.

Deze uitgave is hertoetst door Karel Jonckheere. Niet alleen de spelling, ook de zinsconstructies hebben een revisie ondergaan. Het boek is er zeker leesbaarder door geworden. Toch is het jammer dat de hertoetsing niet is toegelicht. Ook ontbreekt een biografische notitie over Conscience. De uitgever zou hier kunnen leren van de verzorging van b.v. de Penguin English Library serie. Overigens vindt men nuttige informatie over Conscience en zijn tijd in E. de Bock, *Ondergang en herstel of het begin van de Vlaamse beweging*. (Antwerpen 1970) om slechts één van de vele mogelijkheden te noemen.

Het lijkt mij in deze uitvoering ook nu voor leerlingen uit de bovenbouw nog zeer leesbaar, zowel om de kleurrijke schildering van het middeleeuwse leven (Conscience heeft uitvoerige voorstudies verricht) als om zijn politieke inhoud. Het is in wezen een stuk propaganda-literatuur geweest dat ons midden in de problematiek van het 19e eeuwse nationalisme plaatst.

P. van Hees

IN KEESING'S REFLECTOR VAN NOVEMBER:

THEMA I:

De kerken in de Koude Oorlog

THEMA II:

Arbeid en vrije tijd

- de post-industriële samenleving
- de ethiek van de arbeid
- visies op arbeid nu en straks van een ondernemer, een vakbondsman, een kunstenaar.

IN KEESING'S REFLECTOR VAN DECEMBER:

THEMA I:

Stalinisme

THEMA II:

Geweld

- oorzaken van geweld
- met of zonder geweld?
- hoe bestrijden we geweld?
- terreurbestrijding en mensenrechten

IN KEESING'S BLIKOPENER VAN NOVEMBER:

THEMA: Sport

- sport en maatschappij
- meningen over: topsport, jeugdsport, recreatieve sport
- India, historisch en sociaal-geografisch
- Belastingen

IN KEESING'S BLIKOPENER VAN DECEMBER:

THEMA: Sociale zekerheid

- welke sociale voorzieningen zijn er en waarom?
- meningen over: misbruik sociale voorzieningen? sociale zekerheid, zaak voor het individu of voor de overheid?
- Spanje, historisch en sociaal-geografisch

VOOR INLICHTINGEN EN PROEFNUMMERS:

SYSTEMEN KEESING B.V.

Antwoordnummer 4

AMSTERDAM - 1007

tel.: 020 - 719 444

Fibula Oriëntatie-reeks

Historisch verantwoorde en prettig leesbare boekjes voor jonge mensen van 10 tot 16 jaar. Elk Boek is rijk geïllustreerd met lijntekeningen tussen de tekst.

90 228 Oudheid en prehistorie

3230 9	E. J. Sheppard	Babylon en Jeruzalem
3203 1	N. Mitchison	Alexander de Grote
3225 2	Dr. Sophie Ramondt	De Romeinen
3209 0	Dr. K. Sprey	Hannibal
3231 7	P. Stuurman	De prehistorie

Middeleeuwen

3215 5	Aleid van de Bunt	Karel de Grote
3234 1	H. O. McWilliam	Byzantium
3210 4	Drs. Ingrid W. L. Moerman	Kastelen en hun bewoners, 2de druk
3237 6	Gwenneth Stokes	Marco Polo
3233 3	Dr. mr. C. W. van Voorst van Beest	De Kruistochten
3223 6		De Pelgrimstochten
3227 9	E. R. Chamberlin	Florence en de Medici

Nieuwe Tijd

3224 4	Dr. C. M. Schulten	De Gouden Eeuw
3212 0		De vloot van de Ruyter
3236 8	A. Grant	De Hugenoten
3211 2	Bernard Martin	Slavenhandel
3208 2	dr. H. J. M. Claessen	Ontdekkingsreizen
3232 5		Ontdekkers in de Stille Zuidzee

Nieuwste Tijd

3216 3	Dr. J. Verseput	De eerste wereldoorlog
3213 9	D. W. Mack	Lenin

Buiten-europese culturen

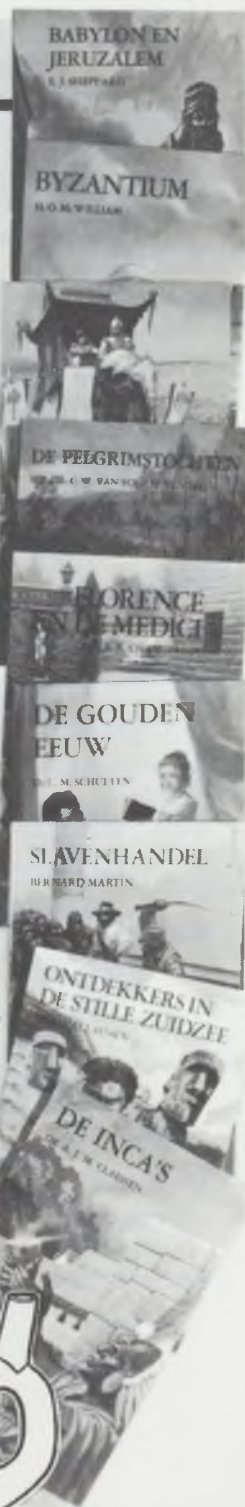
3214 7	J. W. Barrett	Het oude China
3217 1	Dr. H. J. M. Claessen	De Inca's
3229 5	Jane Dorner	De Azteken
3238 4	dr. K. Roskam	Zwart Afrika
3219 8	G. Schomaekers	De Indianen van Noord-Amerika

Prijs per deel f. 7,50

Verkrijgbaar in de boekhandel.

Fibula - van Dishoeck - Bussum

Female Measurements

1. Length of shaft

2. Circumference of shaft

3. Circumference of head

4. Circumference of neck

5. Circumference of distal end

Male Measurements

1. Length of shaft

2. Circumference of shaft

3. Circumference of head

4. Circumference of neck

5. Circumference of distal end

6. Circumference of proximal end

7. Circumference of middle of shaft

8. Circumference of distal end

9. Circumference of proximal end

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
MEJ. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Kanaalstraat 18, Groningen, tel. 050-125039
J.C. VRIELINK, *penningmeester*, H. Stevinstraat 11, Harderwijk, tel. 03410-15288, postrekening
1561752 t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J.BROUWER, Elst (Gld).
P. DOVES, Zaandam.
L.G. DALHUISEN, Warmond
C.J. LEIJH, Den Haag
H. van der VEEN, Veendam.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

F. JONKER, Parklaan 4, Hoogezand, tel. 05980-4895, *voorzitter*
A.J. PLAS, Vooronder 44, Groningen, tel. 050-488326, *1e vice-voorzitter*
J. BOUWSMA, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598, *2e vice-voorzitter*
F. JONKER, van Heemskerckstraat 74, Hoogezand, tel. 05980-4895, *1e secretaris*
H. ROEST, E.E.G.-laan 12, Coevorden, tel. 05240-2612, *2e secretaris*
L.W. LENSEN, Zuiderlaan 4, Hoogezand, tel. 05980-4101, *penningmeester*,
Gironummer van de Commissie: 527314 t.n.v. de penningmeester.
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, portefeuilles.
N. HOOIVELD, Marsstraat 19, Emmeloord, *lid*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31.	<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
<i>Amsterdam:</i>	Anton Mauvelaan 7, Nederhorst ten Berg.	<i>Hengelo:</i>	Th.de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Donauring 11, Veghel.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96. Rijsbergen.	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
<i>Eindhoven:</i>	Boschdijk 151.	<i>Rotterdam:</i>	Van der Helmstraat 27.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Utrecht:</i>	Marnixlaan 75, Amersfoort.
<i>Groningen:</i>	v. Heemskerkstraat 74, Hoogezand	<i>Venlo:</i>	Leunseweg 2, Venray.
<i>Den Haag:</i>	Lindenstraat 22, 's-Gravenzande.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

P.G. RUYSS, *voorzitter*, Zandkamp 140, Hoogland, tel. 03493-2128.
B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327
P. DOVES, Zaandam.
G. ERIKS, Schagen.
F. VISSER, Den Haag.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

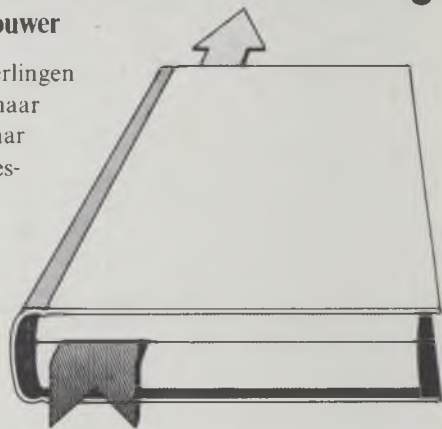
DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.), tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 078-37781.
J.E. BROUWER, Gorssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.
B. SCHLAMAN, Eindhoven.

Bibliografie voor het geschiedenisonderwijs

W.D. Brouwer

Bij leraren en leerlingen blijkt een toenemende vraag naar een leidraad bij het zoeken naar geschikte literatuur voor de lesvoorbereiding of het (laten) maken van werkstukken.

Ook bij studenten aan de diverse lerarenopleidingen en universiteiten is het snel vinden van goede literatuur over een bepaald onderwerp vaak een probleem.

Deze uitgave is een bescheiden poging aan genoemde wensen tegemoet te komen. De vermelde literatuur is verschenen in de periode 1940-1975. Het materiaal is alfabetisch op onderwerp gerangschikt en waar mogelijk getypeerd met de volgende symbolen:

- I - Illustraties
- D - geschikt voor docenten en studenten
- L - geschikt voor leerlingen
- B - gekenmerkt door bronnen

Voorbeelden van thema's: Amsterdam, Belastingen, Communisme, Geneeskunde, Industrialisatie, Jeugd, Kinderarbeid, Molens, Prehistorie, Scheepvaart, Tabak, Thorbecke, Zeventiende eeuw.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever.

Geïnteresseerden kunnen een exemplaar voor rekening met recht van retour aanvragen.

Van deze uitgave zijn geen presentexemplaren beschikbaar

ISBN 90 01 17653 4 Ing. f. 9,90

 Wolters-Noordhoff

3190/242-34